

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та психології дошкільної освіти**

**Виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного
віку на засадах національних цінностей**

**Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 617
спеціальності 012 «Дошкільна освіта»
Косован Марії Анатоліївни

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент **Журат Ю.В.**

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри №4
від 3 листопада 2021 р.
зав. кафедри _____ проф. Олійник М. І.

АНОТАЦІЯ

Косован М. А. «Виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей» - магістерська робота

Для вирішення проблем, які пов'язані з нашими новими соціальними реаліями, необхідна зміна самої людини, її моралі, свідомості, освіти. Через це, пріоритетне значення, має впровадження в суспільну свідомість і практику соціальних стосунків ідей толерантності; виховання основ толерантної поведінки; починаючи з дошкільного віку.

Дошкільний вік є найбільш сензитивним періодом розвитку в цьому плані. У цей період закладаються вихідні моральні норми, цінності, відбувається формування поглядів на важливість людської гідності, розуміння цінності своєї постаті а також і інших людей, виховується толерантність, почуття солідарності й бажання до співпраці.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати розробити та експериментально перевірити ефективність застосування системи національних цінностей в процесі виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та довести її педагогічну доцільність.

Об'єкт дослідження: процес виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

Методи наукового дослідження. Теоретичні: аналіз проблеми, порівняння, узагальнення і систематизація наукових джерел з філософії, психології, педагогіки, які дали змогу виділити теоретичні підходи до досліджуваної проблеми та визначити основні науково-теоретичні положення; емпіричні: спостереження, бесіди, які створили об'єктивні передумови отримання даних на широкому колі досліджуваних; проєктивні методи дали змогу виявити критерії, рівні вихованості досліджуваного явища у дітей старшого дошкільного віку, особливості та чинники, що впливають на її оптимізацію; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), що дозволили здійснити цілеспрямований вплив на об'єкт дослідження, визначити і

застосувати систему заходів, спрямовану на виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

У процесі опису даних експерименту використано графічні методи.

Кваліфікаційна робота містить два розділи. В першому розділі розглянуто теоретичні основи виховання толерантної поведінки у дітей дошкільного віку. У другому розділі представлено організацію та методичний супровід виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

У загальних висновках підведено підсумки проведеного дослідження, викладено його наукові результати, сформульовано рекомендації щодо їх використання.

Ключові слова: виховання, толерантна поведінка, діти старшого шкільного віку, національні цінності.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	9
1.1. Вивчення проблеми виховання толерантної поведінки в педагогічній теорії та освітній практиці.....	9
1.2. Передумови виховання толерантної поведінки старших дошкільників.....	21
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	29
2.1. Роль національних цінностей у вихованні толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.....	29
2.2. Характеристика рівня вихованості толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку (<i>констатувальний експеримент</i>).....	39
2.3. Перебіг процесу виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантної поведінки на засадах національних цінностей (<i>формувальний експеримент</i>).....	59
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наростання в суспільстві соціальної тривожності, агресивності та жорстокості зумовили ідеологічна і соціальна нестабільність у країні та низький рівень моральних цінностей. Ці реалії життя зумовили передумови для кризи духовно-ціннісних орієнтацій суспільства. Для вирішення цих проблем суспільству потрібно створювати умови для гуманізації освітнього процесу а також демократизація стосунків між його учасниками, де в центрі уваги: людина як найвища соціальна цінність, ну а пріоритетом стануть загальнолюдські цінності і гармонічні стосунків з навколишнім світом.

Втілення в життя гуманістичних ідей без сумніву пов'язана із розвитком та вихованням толерантної особистості. А це передбачає духовно-моральне виховання дітей, підготовку до активної та соціально значущої життєдіяльності. Ці аспекти відображені у Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті [71], "Про дошкільну освіту" [32], Законах України "Про освіту" [33], Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні [4] і інших документах, що зазначають дитину як найвищу цінність. А один з основних напрямів освітянської діяльності виділяють стратегію на забезпечення життєздатності дитини.

Для вирішення проблем, які пов'язані з нашими новими соціальними реаліями, необхідна зміна самої людини, її моралі, свідомості, освіти. Через це, пріоритетне значення, має впровадження в суспільну свідомість і практику соціальних стосунків ідей толерантності; виховання основ толерантної поведінки; починаючи з дошкільного віку. У науковому доробку багатьох вчених (Ш. Амонашвілі, А. Асмолов, І. Бех, А. Богуш, В. Маралов, А. Маслоу, О. Коберник, Т. Кравченко, В. Кремень, Н. Побірченко, О. Пометун, О. Сухомлинська та ін.) увага звертається на необхідності якомога раніше знайомити дітей саме, з гуманістичними поняттями, навчати доброті, моральними уявленнями, виховувати у них відповідні особистісні властивості.

Дошкільний вік є найбільш сензитивним періодом розвитку в цьому плані. У цей період закладаються вихідні моральні норми, цінності, відбувається формування поглядів на важливість людської гідності, розуміння цінності своєї

постаті а також і інших людей, виховується толерантність, почуття солідарності й бажання до співпраці. У цьому віці, завдяки пластичності нервової системи, відкритості впливу дорослого, дитина засвоює різні знання про оточуючий світ, вміння і навички впізнати його, починає активно ознайомитися з соціальними ролями, засвоювати цінності суспільства (Ш. Амонашвілі, Л. Виготський, А. Запорожець, М. Поддьяков та інші).

Саме дошкільній навчальний заклад, як один з перших суспільних інститутів, куди потрапляє дитина, якнайкраще уможлиблює виховання толерантної поведінки. Але, нажаль, проблема виховання толерантності хоч і є актуальною, але зчерез недавнє її виникнення, мало вивчена. У зв'язку з цим існує протиріччя між необхідністю виховання толерантності у дошкільному віці і недостатньою кількістю науково-обґрунтованих технологій цього процесу. Саме це обумовило вибір теми нашого дослідження: **«Виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей»**.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати розробити та експериментально перевірити ефективність застосування системи національних цінностей в процесі виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та довести її педагогічну доцільність.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан розробленості проблеми виховання толерантної поведінки у дітей дошкільного віку в соціальній роботі та освітній практиці.
2. Схарактеризувати передумови виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.
3. Теоретично обґрунтувати, розробити та застосувати систему заходів, які спрямовані на виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.
4. Експериментально перевірити дієвість створеної соціально-педагогічної системи заходів з досліджуваного процесу та підтвердити її ефективність.
5. Розробити методичні рекомендації які зможуть бути використані в практиці роботи ДНЗ.

Об'єкт дослідження: процес виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

Предмет дослідження: зміст, форми і методи виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, щоб теоретично обґрунтовано, перевірено та доведено дієвість створеної соціально-педагогічної системи заходів з використання національних цінностей щодо виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Методологічну основу дослідження склали загальні положення про розвиток та формування особистості (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко та ін.); особистісно-орієнтований підхід у педагогічній та віковій психології (Г. Балл, І. Бех, Л. Долинська, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Ямницький та ін.); положення про роль емоцій у регулюванні поведінки особистості (П. Анохін, С. Рубінштейн, П. Симонов); теорія розвивального навчання та виховання (В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков); педагогічні концепції гуманізації та демократизації освітнього процесу (М. Боришевський, В. Сухомлинський та інші).

Теоретичне значення дослідження визначається: розширенням науково-педагогічних знань в аспекті морального виховання дошкільників; характеристиці механізмів виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та розробкою системи заходів, спрямованих на виховання досліджуваної якості у дітей на засадах національних цінностей.

Практичне значення дослідження пов'язане з можливістю використання результатів дослідження в роботі ДНЗ щодо розробки програм, заходів, спрямованих на оптимізацію процесу виховання старших дошкільників.

Отримані результати сприятимуть вибору педагогами ефективних засобів для здійснення педагогічного впливу з метою покращення процесу виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Результати дослідження можуть виявитись корисними при складанні лекційних курсів та практичних занять у ВНЗ, а також для використання у практиці роботи ДНЗ.

Методи наукового дослідження:

– *теоретичні*: аналіз проблеми, порівняння, узагальнення і систематизація наукових джерел з філософії, психології, педагогіки, які дали змогу виділити теоретичні підходи до досліджуваної проблеми та визначити основні науково-теоретичні положення;

– *емпіричні*: спостереження, бесіди, які створили об'єктивні передумови отримання даних на широкому колі досліджуваних; проєктивні методи дали змогу виявити критерії, рівні вихованості досліджуваного явища у дітей старшого дошкільного віку, особливості та чинники, що впливають на її оптимізацію; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), що дозволили здійснити цілеспрямований вплив на об'єкт дослідження, визначити і застосувати систему заходів, спрямовану на виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей;

У процесі опису даних експерименту використано графічні методи.

Структура випускної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (83 найменування), 19 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1. Вивчення проблеми толерантної поведінки в педагогічній теорії і освітній практиці

Ідеї толерантної педагогіки, толерантності набувають все більшого визнання в нашому сучасному світі. Усе більше країн запроваджують ці ідеї у свою освіту та державно-суспільне життя; розглядаючи ці питання, як засіб взаєморозуміння, довіри між народами, збереження миру на землі.

Розвитку ідеї толерантності передували, за змістом – були її предтечею ідеї та праці філософів античності (Аристотель, Сократ, Конфуцій та ін.) і Середньовіччя (Фома Аквінський, Августин, Тертуліан) про гармонію стосунків людини з собою та навколишнім світом, про моральний вимір особистості і людського життя. В античності питання толерантності не ставилося, але її подих простежувався вже в працях та висловах таких філософів як Антіфон, Аристотель, Геракліт, Сенека. Спостерігаючи культурну і природну неподібність людей, філософи давнини намагались знайти шляхи гармонізації спільного життя. Китайський філософ Конфуцій відкрито пропагував ідею толерантності: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді у державі та в сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожнечі» [3, 61-63]. У цьому він вбачав джерело конфліктів і нетерпимості.

В працях багатьох стародавніх філософів знаходимо обґрунтування важливості толерантності для християнства. Але особливе місце належить Тертуліану: зло породжує гнів, а, породжуючи його, веде до гріха, який походить від людського почуття, та виховується за образом «тупої собачої байдужості» [69]. А звідси походить людиновбивство, ворожнеча, людське лиходійство, тобто нетерпимість, або інтолерантність. Підставою толерантності являється рівновага, яка ставиться людині як обов'язок: приборкується душа, забороняється гнів, загнуждується свавілля та «вилучається отрута з язика». Це реально лише завдяки терпінню, яке потрібно виробити в собі як рятівну та приємну звичку.

Першою формою толерантності була віротерпимість – це за твердженням вчених-дослідників. У вченні раннього християнства знаходимо моральний принцип взаємної поваги та взаємної свободи. Знаменита Нагорна проповідь закінчується моральним законом: «І так, у всьому, як хочете, щоб з вами чинили люди, так і ви з ними» (Матф. 7, 12).

У християнстві толерантність проявляється як відмова від насилля та щирість переконань. Прикладом цього може бути «Повчання» Володимира Мономаха: «Найбільше ж – убогих не забувайте, як можете, годуйте та подавайте сироті. Недужого треба одвідати, за мерцем іти. І чоловіка не можна минати, не привітавши, не сказавши доброго слова». У цьому «Повчанні» знайшли відображення педагогічні ідеали Давньої Русі.

Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для концептуальної розробки толерантності вже як філософської категорії, починаючи з доби Відродження та в Новий час (М. Монтень, Е. Роттердамський, М. Лютер, Дж. Локк, Вольтер, Д. Дідро, К. Гельвецій, І. Кант, І. Фіхте та інші).

Гуманісти епохи Відродження та Реформації, освітні діячі, відіграли значну роль у розробці правового оформлення і законодавчого введення принципу свободи совісті (Дж. Локк «Послання про толерантність», М.-Ф. Вольтер «Трактат про віротерпимість»).

Толерантність має подвійну підставу, Згідно з Дж. Локком (1632-1704): політичну та моральну. Концепцію толерантності можна звести до кількох основних положень. Завдання держави, на його думку – підтримувати та захищати інтереси громадян. Він проводить межу між тим, що належить сфері духовній; і тим, що відноситься до царини громадянського миру та безпеки.

Толерантність та розвиток ідей пов'язані з обмеженням насилля і розвитком як людини, так і всієї держави шляхом виховання у більшості заохочення добродійностей та єдиномислення, які поширюються шляхом прийняття законів та суворого їх дотримання. У Дж. Локка, толерантність пов'язана зі справедливим розподілом всіх життєвих благ і є громадянським обов'язком людини (єдиним для всіх). Держава має право придушувати такі спроби допустимими методами та мірами покарання у разі його порушення.

Позицією Дж. Локка можна вважати, що толерантність це «золота середина», яка дає можливість знайти рівновагу між полярними непримиримими позиціями.

У «Трактаті про віротерпимість» М.-Ф. Вольтер (Марі Франсуа Аруе) не критикує жодної конкретної релігії, але він демонструє, як вони на своєму шляху розідаються нетерпимістю та забобонами. Важливим результатом роботи філософів, насамперед М.-Ф. Вольтера, було визнання толерантності, що стала основоположним компонентом миру та злагоди між релігіями, народам та іншими соціальними групами. М.-Ф. Вольтеру належить афоризм, у якому помітна класична теорія толерантності: «Я не погоджуюсь з тим, що ви говорите, але пожертвую своїм життям, захищаючи ваше право відстоювати особисту думку» [122].

Після смерті М.-Ф. Вольтера, через одинадцять років 26 серпня 1789 р., Установчі збори Франції прийняли Декларацію прав людини і громадянина, оголосили на весь світ свободу думки і слова, за визнання чого боровся М.-Ф. Вольтер. Ця Декларація це провісниця теперішніх документів про права людини, після неї лише через 3 століття з'явилася Спільна декларація прав людини (1948 р.).

Згідно словника Ларусса, слово *tolerance* вперше згадується у 1361 році. Оксфордський словник англійської етимології виникнення поняття «*tolerance*» відносить до XV ст., а поняття «*toleration*» – до XVI ст. Якщо у XV ст. воно використовувалось у значенні «витривалість», «здатність переносити біль», то у XVI ст. додаються значення: «дозвіл», «стриманість».

Загальноприйняте вважати точкою відліку розвиток ідеї толерантності XVI століття – епоху Реформації, яка з особливою гостротою поставила проблему толерантності як віротерпимості.

Цій проблемі присвячені роботи М. Реріха. На його думку, важливою умовою виховання терпіння є культивування у собі любові, стримування роздратованості, викорінювання особистих страхів і егоцентризму[86]. А. Швейцер вніс безцінний внесок у розробку проблеми толерантності. Його етичне вчення «Благоговіння перед життям» інакше називають «етикою смирення». В її основі лежить світорозуміння як повага до життя,

життєствердження. Головний постулат етики А. Швейцера ґрунтується на повазі до (належній усьому живому) волі до життя. Ця воля до життя проявляється у діях, у вчинках людей; людина з цим світорозумінням не тільки живе, а дійсно зазнає життя. Діяльність людини А. Швейцера пов'язує з реалізацією моральної відповідальності та морального обов'язку [25].

У центрі уваги передової української громадськості завжди перебували гуманістичні толерантні ідеї. Основні здобутки Г. Сковороди, з точки зору сучасного гуманістичного розуміння толерантності, лежать у царині індивідуальної етики, в толерантності яка є невід'ємною складовою цілісної особистості, а от соціальне розв'язання проблеми толерантності, залишається ще досить абстрактним. надбанням Г. Сковороди є те, що він розкрив принцип гуманізму як розуміння вихователем переживань, думок, та прагнень дитини, віру у благородне особистісне начало та силу виховання. За Г. Сковородою, цей принцип буде реалізуватись лише за умови, коли вихователю виявлятиме високу повагу і чуйність до вихованця. Головним для педагога є пізнання і вдосконалення природних здібностей кожної людини [122].

Зацікавленість людства до питання толерантності, як шляху створення безпечного суспільства, надала поштовх ЮНЕСКО до прийняття «Декларації принципів толерантності» (Париж, 1995) [27].

Ідеї гуманістичної психології М. Бубера, А. Маслоу, Г. Олпорт складають психологічну основу позиції толерантності. Позиція толерантності, на рівні соціального індивіда, виступає як внутрішнє бажання зовні відповідати нормам толерантного ставлення і поведінки стосовно себе, підлеглих, колег, батьків, громадськості. Позиція толерантності, на рівні особистості, виступає як власна система поглядів, цінностей, мотивів, як результат внутрішнього рефлексивного осмислення і засвоєння ідей толерантності як цінності, що виражається у бажанні людини будувати стосунки з собою, іншими людьми, природою, мирно, без примусу, у процесі конструктивного розв'язання проблем за допомогою діалогу, вільного вибору.

Толерантність для Г. Олпорта, є важливою особистісною характеристикою людини демократичного суспільства, яка поєднує знання себе, здібність до емпатії відповідальність, почуття гумору, автономність. Вчений виділяє два шляхи

особистісного розвитку: толерантний та інтолерантний. Толерантний шлях вибирає людина доброзичлива, вільна, з позитивною «Я-концепцією». Інтollerантний шлях характеризується думкою про особисту винятковість, прагненням перекладати відповідальність на оточення, потребою у порядку, бажанням сильної влади [76].

Основні ідеї для побудови психології толерантності спробував визначити С. Братченко:

– Толерантність не є механічним результатом дії яких-небудь факторів зовнішніх чи внутрішніх. Справжня толерантність це виявлення осмисленого свідомого, і відповідального вибору людини, його позиції та активності щодо побудови певних відносин екзистенціально-гуманістичний підхід . [15, 113-117].

– Психологічний зміст толерантності – це досить складний, багатокомпонентний і багатоаспектний феномен, який має кілька «базових вимірів».

– Основою загальної толерантності людини є міжособистісна толерантність - це толерантність міжособистісної взаємодії спілкування з іншим як діалог міжособистісний (підхід діалогічний).

– Психологічною основою толерантності і ключовим концептом її є особистісний вимір: цінності, зміст, установки (особистісний підхід). [15, 113-117].

– Повноцінна толерантність – і, найперше, у своїй особистісній основі – не може бути результатом тільки зовнішнього впливу. Толерантність не стільки формується, скільки розвивається, допомога у становленні толерантності – це створення умов для розвитку (фасилітативний підхід) [15, 113-117].

У наукових працях психологів Г. Солдатової і Л. Шайгерової говориться про формування установок толерантної поведінки на рівні особистості, життєвої позиції підлітків, закладені елементи світогляду. Учені розглядають толерантність насамперед як визнання рівності та повагу, відмову від насилля і домінування, визнання різноманіття людської культури і багатовимірності, норм, вірувань та відмову від переваги якої-небудь однієї точки зору над іншою [97].

Людина, яка добре знає себе та визнає інших це- толерантна особистість. Виявлення милосердя, співчуття- важлива цінність толерантного суспільства. У психології терміном «емпатія» визначаються щире переживання емоційного стану іншого, здатність розділити його почуття та настрої. Розвиток властивостей емпатії особистості пов'язаний з вмінням уявити себе на місце іншого.

Я. Коменський, видатний чеський педагог, безпосередньо пов'язував досягнення миру з розвитком освіти. Він вважав основною причиною війн, різницю в поглядах, що виникають від неосвіченості людей. На його думку, однакова освіта «пансофія» (засвоєння всіма людьми універсальної системи знань), могла б допомогти не тільки позбавленню від неосвіченості і духовного убогства, але й припинити війни. Гуманістичні ідеї Я. Коменського знайшли своє відображення і в діяльності братських шкіл в Україні, співзвучній з прогресивними принципами, викладеними в його «Великій дидактиці» [122].

Представниками гуманістичного напрямку у педагогіці, прихильниками так званого вільного виховання (К. Вентцель, М. Монтессорі, Ж.-Ж. Руссо, Л.Толстой та інші) культивувався та культивується відмова від різних проявів примушування і повага до дитини.

Ж.-Ж. Руссо визначив одним із найважливіших завдань виховання добра засобами суджень, волі, почуття. Він категорично відмовився від покарань, грубих виховних впливів. Ж.-Ж. Руссо пропонує альтернативою покарань та впливів, опосередковане та тактовне керівництво вихователя [122].

Довірою та делікатним ставленням до психічного самопочуття дітей, бережливим безманіпулятивним впливом з боку педагога вирізняються педагогічні погляди М. Монтессорі [122].

До ідей толерантності звертався Л. Толстой. Він впевнено стверджував, що необхідним є моральне виховання на підставі релігійної моралі. На його думку не може бути моралі без релігії. Пропагував теорію «неопирання злу насильством», доводив важливість таких якостей характеру особистості, як любов до ближніх, незлобливість, смиренність.

Л. Толстой надавав великого значення особистим і моральним якостям педагога, серед яких чільне місце належить любові до дітей та обраного педагогічного мистецтва. Письменник підкреслював: коли вчитель любить тільки свою справу, він буде хорошим вчителем. Якщо він любить тільки учня, так як тато, мама, він буде краще того вчителя, який прочитав усі книжки, але не любить ні справи, ні учнів. А коли вчитель об'єднує у собі і любов до справи і до учнів, він довершений вчитель [25].

Погляди педагога К. Вентцеля мають принципове значення для педагогіки толерантності. Він проголошує принципи максимального розвитку творчих можливостей дитини на основі поваги своєї особистості та надання свободи у діях та побажаннях [122].

Цікаві ствердження з точки зору застосування в педагогічну практику принципів толерантності підкреслюються у вальдорфській педагогіці. Р. Штейнер проголосив «принцип терпимості», як один із принципів виховання дітей, моральної якості вихователів. Саме цей принцип мав продовження у його послідовників [122].

З ідеями толерантності дуже близько пересікаються ідеї народної педагогіки К. Ушинського: народ має свою особистісну систему виховання; у душі людини риса національності зноходиться глибше усіх інших; ну а виховні ідеї кожного народу просякнуті національним більше, ніж щось інше [122].

Б. Грінченко: видатний письменник, публіцист, громадський діяч і педагог, закликав до гуманістичного підходу у вихованні і навчанні, застерігав від надмірної опіки дітей, теплих умов їхнього життя, наголошував на необхідності виховання у дітей співпереживання і співчуття [122].

Творча спадщина вітчизняних літературних діячів ХХ ст., великих творців-гуманістів В. Стуса, Б. Лепкого, Л. Костенко, В. Симоненка і сьогодні відіграє важливу роль у вихованні й навчанні на ідеях патріотизму, толерантності.

Для гуманізації нашої школи багато зробив В. Сухомлинський. На його думку, виховання є тривалою підготовкою маленької людини до усвідомлення такої істини: людина – найвища цінність. В основу своєї педагогічної теорії та практики він поклав виховання людяності у молоді. Найважливішими

моральними якостями видатний педагог вважав чуйність, честь, доброту, любов і повагу до людини, які, на його думку, цементують її моральність. В основі поглядів В. Сухомлинського лежать, по суті, гуманістичні ідеї толерантності. Великий педагог гаряче пропагував ідеї виховання у дітей та молоді любові до своєї рідної Батьківщини на ґрунті любові до матері і батька, близьких, рідних, виявлення толерантності у поведінці і повсякденній діяльності. Отже теоретична та практична спадщина В. Сухомлинського стала основою нової концепції формування і виховання особистості, «що базується не на принципах авторитарної педагогіки, а на загальнолюдських моральних цінностях».

У Павлівській школі з повагою ставились до гідності дитини, оскільки без любові й поваги до вихованців, будь-які розмови про гуманність і людяність стають порожнім звуком, так вважав В. Сухомлинський. Він проголосив постулати етичної поведінки вихованців, серед яких чітко відчувається активна позиція автора проти терпимого ставлення до зла: «Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиримим до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям» [101, 202].

В цьому розуміється межа допустимого, де гідність є мірилом терпимості: «Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки. Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [101, 203].

На базі багаторічної педагогічної роботи у школі видатний педагог у своїй праці «Як виховати справжню людину» вперше у нашій вітчизняній педагогіці розкриває суть таких понять, як людяність, гідність, терпимість, патріотизм, відповідальність, тактовність тощо. На конкретних прикладах пропонується методика утвердження в юних душах почуття совісті, скромності, щедрості, сорому, справедливості, милосердя.

Зацікавленість світу до толерантності, як шляху створення безпечного середовища, підштовхнула ЮНЕСКО до прийняття «Декларації принципів толерантності» (Париж, 1995) [27]. Це – основоположний Міжнародний документ, в якому сутність толерантності детермінується як «повага, прийняття та правильне розуміння всієї багатоманітності культури, форм самовияву й прояву». Особлива увага звертається на те, що толерантність – це не поступка

чи потурання, а насамперед «активне ставлення до дійсності, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини». При цьому наголошується, що таке визначення не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це значить «визнання того, що люди відрізняються зовнішнім виглядом, поведінкою, становищем, мовою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність». Окрім того, «погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим».

Мета заклику до толерантності, з яким виступила ЮНЕСКО у цій декларації, полягає в тому, аби затвердити її, перш за все, «як внутрішню установку кожної людини, а потім і в соціально-політичних механізмах, що визначають і формують стосунки між людьми, серед яких система виховання і навчання займає чільне місце». Рішення прийняти декларацію і розглянути її зміст за певними статтями, дозволило визначити не лише єство толерантності, її державний статус, соціальний аспект, але і виділити виховання як найбільш ефективний засіб попередження нетерпимості, засіб поширення толерантності.

Адже виховання, як процес взаємодії зв'язаний з толерантністю, з терпінням і терпимістю, з опануванням таких способів поведінки і реагування, які не наносять шкоди вихованцеві, які враховують його потреби, інтереси, мотиви. Виховання є найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості, сприяє усвідомленню цінностей, солідарності й лояльності в соціальних відносинах (Ш. Амонашвілі, Т. Ахаян, О. Петровський, В. Маралов, В. Сітаров). Ідеї педагогіки гуманізму знайшли відображення ще в Національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття)» [72], Національній доктрині розвитку освіти, законах України «Про освіту» [33], «Про дошкільну освіту» [32], Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні [4], Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні [73], Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [49] та інших нормативних документах. Один із важливих її напрямів вбачається у вихованні толерантності як невід'ємної якості людини демократичного суспільства.

Дошкільна освіта є самостійною системою, обов'язковою складовою освіти в Україні, яка гармонійно поєднує сімейне та суспільне виховання.

Найпершим суспільним середовищем для дитини стає дошкільний навчальний заклад. Дошкільна освіта як перша самоцінна ланка має гнучко реагувати на сучасні соціокультурні запити, збагачувати знання дитини необхідною якісною інформацією, допомагати їй реалізувати свій природний потенціал, орієнтуватися на загальнолюдські й національні цінності [4].

У Закон України «Про дошкільну освіту» зосереджується увага на важливих для нашого дослідження окремих завданнях, зокрема [32]:

- збереження і зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;
- виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу, цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточуючих і довкілля;
- формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду;
- забезпечення соціальної адаптації та готовності продовжувати освіту.

Базовий компонент дошкільної освіти України [4] ґрунтується на основних положеннях Міжнародної конвенції ООН про права дитини [68], Законах України «Про освіту» [33], «Про дошкільну освіту» [32], «Про охорону дитинства» [34], інших нормативних актах стосовно дитинства.

Засадами нового Базового компонента дошкільної освіти, серед інших, виступили: надання пріоритету соціально-моральному розвитку особистості, формування у дітей вміння узгоджувати особисті інтереси з колективними. У ньому виховання толерантної поведінки розкривається в освітній лінії «Дитина в соціумі» [4]. Ця освітня лінія визнана першою серед інших відразу за освітньою лінією щодо розвитку особистості.

Зміст освітньої лінії «Дитина в соціумі» передбачає формування у дітей навичок соціально визнаної поведінки, вміння орієнтуватись у світі людських взаємин, готовності співпереживати та співчувати іншим. Завдяки спілкуванню з дорослими, як носіями суспільно-історичного досвіду людства, в дитини з'являються інтерес та вміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для

досягнення спільного результату, оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей. Взаємодія з іншими людьми є своєрідним видом входження дитини в людський соціум, що вимагає уміння узгоджувати свої інтереси, бажання, дії з іншими членами суспільства [4].

Ця проблема у педагогіці сформувалася нещодавно і розглядалася багатьма вітчизняними науковцями, але в основному як процес виховання школярів, підлітків та студентської молоді (Т. Білоус, О. Матієнко, Ю. Годорцева). Крім того, низка науковців частково досліджували окремі толерантні характеристики особистості такі, як милосердя (І. Княжева, Н. Химич), чуйність (М. Воробйова, Т. Пономаренко), співчуття, співпереживання (Г. Кошелєва, Л. Стрелкова), турботливість (І. Дьоміна, М. Тимошенко), взаємодопомога (А. Виноградова, Т. Репіна). Формування гуманної поведінки старших дошкільників досліджували Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Котирло, Н. Цуканова; особливості становлення у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків, виховання людяності (Т. Поніманська) [77, 8-9] Разом з тим, недостатньо вивчені можливості дітей уміння толерантно взаємодіяти з оточуючими, як однієї із важливих характеристик гуманної особистості у прояві ціннісного ставлення до інших.

У сучасній психолого-педагогічній літературі проблеми формування громадянських якостей у тому числі толерантної поведінки, найчастіше розглядаються, коли мова йде про підлітковий та юнацький вік (М. Боришевський, П. Вербицька, Л. Канішевська, М. Рудь, К. Чорна та інші). Це обумовлено психо-фізіологічними особливостями розвитку дитини.

Однак ми впевнені, що основа формування громадянських (ціннісних) якостей особистості закладається у дошкільному дитинстві. Це підтверджують дослідження психологів (І. Бех, М. Боршевський, Л. Виготський) та педагогів (Л. Артемова, Є. Казаєва, С. Козлова, В. Лаппо, І. Газіна), в яких зазначається, що старший дошкільний вік є найбільш чутливим періодом для формування базових якостей особистості [11, 19; 39]. Адже саме в цей час дитина формується фізично, психічно й інтелектуально, набуває необхідних знань, умінь та навичок. І саме в цей період вона потребує найбільшої уваги й захисту. Від ставлення до дітей, розуміння їх проблем, інтересів та потреб залежить доля кожної дитини й розвиток суспільства загалом.

На нашу думку, саме в дошкільному дитинстві мають бути закладені базові громадянські якості: моральність, патріотизм, толерантність, законослухняність. Обґрунтування цієї думки ми знаходимо в наукових доробках Л. Любимової, О. Ковальової, Т. Поніманської та ін. Тому ми вважали за доцільне спрямувати роботу на формування у дітей старшого дошкільного віку саме цих якостей.

В межах теми нашого дослідження і наукових інтересів особливої уваги заслуговує робота з формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку І. Ільїнської [36, 59-62]. Дослідниця розкриває зміст та умови процесу формування толерантності та визначає умови її формування у дітей. Особлива увага в роботі приділена створенню толерантного простору дошкільного закладу, в якому кожна дитина, незалежно від етнічної належності, буде почуватись комфортно, захищено та буде здатна до відкритої взаємодії з оточуючим світом. І. Ільїнська також наголошує на необхідності взаємодії педагогів та батьків у формуванні толерантності, адже батьки являються першими й основними вихователями дітей, і неможливо сформувати толерантність, як і будь-яку іншу якість, якщо вони не будуть союзниками педагогів у вирішенні цієї проблеми. Атмосфера відносин в родині, стиль взаємодії батьків та дітей, як зазначає дослідниця, суттєво впливають на формування толерантності дітей.

Н. Скрипник розробила навчально-методичний посібник «Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку», присвячений педагогам закладу дошкільної освіти, батькам, студентам зі спеціальності «Дошкільне виховання». У цьому навчально-методичному посібнику подані теоретичні аспекти проблеми виховання толерантності як специфічних стосунків дошкільників із оточуючими, а ще особливості створення педагогічних умов для формування толерантних взаємостосунків у закладі дошкільної освіти. Посібник містить авторську програму, ігри для дітей, зразки занять, практичні завдання, вправи, діагностичні методики, методичні рекомендації педагогам та батькам з означеної проблеми [93]

Суттєвий вклад у вітчизняну розробку проблеми виховання толерантної поведінки у дошкільників на сучасному етапі роблять педагоги-практики. На сторінках періодичних фахових видань, а саме «Дошкільне виховання»,

«Вихователь-методист дошкільного закладу», «Палітра педагога» та ін., регулярно друкуються їх авторські розробки. Серед них Олена Синиця, практичний психолог ДНЗ № 13 «Світлячок», м. Шахтарськ Донецької області. Разом із педколективом, вона розробила проект «Виховуємо толерантність», основною метою, якого є забезпечення таких умов життєдіяльності дитини, за яких вона зможе набути навичок толерантного ставлення до інших. «Прищеплення соціальних навичок, які є основою толерантності, ми здійснювали через поглиблення знань про толерантність, формування загальної налаштованості на толерантну поведінку та вміння розв'язувати конфлікти. Реалізація проекту «Виховуємо толерантність» дала змогу значно підвищити рівень сформованості соціальної компетентності наших вихованців, що сприятиме їх подальшій успішній соціалізації» [90, 18-27].

Таким чином, **толерантність** за всіх часів вважалася людською чеснотою. Це терпимість до всіх людей, уміння жити, не заважаючи нікому, здатність мати права та свободу, не порушуючи права та свободу всіх інших. Як особистісна характеристика толерантність проявляється у ставленні до себе і до інших; до власної групи і до інших груп; до світу в цілому; сприйняття та розуміння багатства власної культури та культур світу; форми самовираження та самовиявлення, що можна вважати певними критеріями для виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантної поведінки через систему національних цінностей.

1.2. Передумови виховання толерантної поведінки старших дошкільників

Слідуючим кроком нашого дослідження є виявлення спецефічних особливостей розвитку дітей старшого дошкільного віку та передумов виховання у дітей толерантної поведінки.

Дошкільний вік – це важливий етап становлення особистості, коли формуються основи характеру, засвоюються моральні норми, ставлення до навколишнього світу, людей, себе, інтенсивно розвивається моральність позицій, інтересів, ціннісних орієнтирів та дій. Від дитини потребують

підпорядкування власних бажань і потреб нормам поведінки, прийнятих у суспільстві. Із раннього віку стартує формування „базисна довіра до світу” (Е. Еріксон) – уявлення дитини про надійність дорослих а також і емоційна близькість з ними. За умови правильного виховання це переростає у: інтерес до спілкування, відкритість до соціальних впливів, готовність сприймати інших людей [81, 216]. О. Кононко вважає, що цей вік є сенситивним до розвитку емоційної чутливості, природної (уразливість) та набутої (відгук на чийсь проблеми). Дитина в цьому віці починає класифікувати все оточуюче на „приємне” і „неприємне”, переживає, виражає своє ставлення до всього [48, 35]. Хоча дошкільники часто розуміють фізичні й емоційні відчуття людей (коли дитина не розуміє, що робить боляче іншим) однак, у старшому дошкільному віці це розуміння стрімко розвивається, і дитина часто співпереживає людині, яка страждає чи хворіє [17, 113].

Як стверджують вчені психологи Р. Буре, О. Леонтьєв, М. Лісіна та ін., у старшого дошкільника розширюються соціальні зв'язки зі світом, вони відкриті для пізнання нового у стосунках з оточуючими, бо прагнуть до емоційної єдності і прийняття. Це підтверджується практикою діяльності сучасних дошкільних навчальних закладів.

Іншим важливим віковим новоутворенням є здатність дітей старшого дошкільного віку до підпорядкування мотивів. Діяльність та поведінка дітей залежить від системи мотивів, серед яких, за умови правильного виховання, починають домінувати суспільно-значимі мотиви, соціальні почуття та стосунки.

У цьому сенсі важливий висновок дослідниці Н. Черепні, яка проаналізувала низку наукових доробків Г. Костюка, Р. Овчарової, О. Проскури і узагальнила провідні мотиви поведінки 6-7 річних дітей, які виражаються у:

- прагненні викликати до себе інтерес і симпатії дорослих;
- бажанні й необхідність бути визнаними однолітками;
- моральних мотивах (поводити себе за правилами);
- прагненні до самоствердження;
- мотивах загального характеру;
- бажанні не тільки робити „як усі, а й бути кращим за всіх” [108, 58].

На нашу думку, деякі із них є ключовими для формування толерантних стосунків дітей і регуляторами та мотивацією до відповідних дій.

Враховуючи запропоновану М. Уолцером типологію мотивів толерантності: самоусунення (втома від суперечностей), байдужість, моральні переконання, цікавість і схвалення різноманітності як умови розвитку людства та реалізації свободи вибору для кожного [104, 25-26] і характерні мотиви поведінки дітей старшого дошкільного віку, Н. Скрипник зробила спробу виокремити мотиви, які спонукають виникненню толерантних взаємостосунків саме у цьому віці [93]:

- моральні вимоги (поводити себе так, щоб викликати схвалення оточуючих);
- прагнення до самореалізації та визнання;
- природна безпосередність, цікавість і захопливість;
- потреба у пізнанні навколишнього світу.

Однак необхідно зауважити, що лише визнані дитиною цінності, а не нав'язані кимось, можуть бути для неї основними мотивами поведінки.

Зазначене спричинене тим, що основою для формування толерантної поведінки є активна позиція і психологічна готовність особистості, що можливе лише за наявності розуміння дитиною для чого їй це потрібно (особистісна мета) і чому це важливо суспільству (соціальна мета).

Спостереження за старшими дошкільниками дали можливість зробити висновок, що вони завжди намагаються контактувати з тим, з ким їм цікавіше спілкуватися, гратися, хто їм може розповісти щось нове чи володіє навичками і вміннями, необхідними для певної діяльності, що цікавлять їх у цей момент. Зазвичай, такою людиною стає дорослий, а пізніше – однолітки чи старші діти.

Крім того, для дошкільників характерне прагнення до взаєморозуміння і співпереживання. Прагнення до єдності у всьому із старшими надає дітям впевненості у їхній правоті. Взаємини дошкільника з дорослим накладають відбиток на його стосунках з однолітками. Тому так важливо, щоб дитину оточували люди, які б самі дотримувалися гуманістичних поглядів. Це дитині дасть нові знання, відповідні правила поведінки, моральні аспекти взаємодії, допоможе визначити правильний шлях побудови стосунків у суспільстві.

Особливо впливовими для розвитку дитини є стосунки з однолітками. Як зазначається у праці А. Богуш та Н. Гавриш, взаємини однолітків впливають на формування образу «Я» дитини, розвиток самосвідомості, самовизначення, самореалізації та самоствердження [13, 336]. Дошкільник очікує від своїх друзів права на рівноправність у спільній діяльності та підтвердження своїх знань та умінь. Вибіркове ж ставлення до однолітків говорять про те, що вони сприймаються ним як міра для порівняння себе і як доступний еталон, якого він хоче досягти [48, 202].

Таким чином, стосунки з однолітками допомагають дитині оцінити, зрозуміти свою значущість, розвинути впевненість у собі.

Ми поділяємо твердження науковців А. Гончаренко, Я. Коломенського, М. Лісіної, Р. Смірної про те, що у старшому дошкільному віці дитина може сприймати однолітка з його особистими якостями, домагаючись все ж таки визнання своїх переваг. Вибір партнера відбувається через «співставлення з образом-ідеалом, який формується на основі досвіду спілкування, аналізу літературних творів» [22; 45; 57, 72-86]. Причому, ставлення до донолітків, на наш погляд, визначається їх популярністю та формами спілкування. Крім того, особливістю є те, що «вибір партнера по спілкуванню у дошкільника залежить від ставлення до нього дорослого, оскільки останній виступає незаперечним авторитетом, носієм норм, правил, соціального досвіду» [21, 17-24]

Як відомо, протягом дошкільного віку у дітей інтенсивно розвивається потреба в контактах з однолітками. Після шести років, як доводять у своїх дослідженнях М. Лісіної і Р. Смірної, різко зростає і займає панівне місце прагнення до співробітництва, визнання, поваги, співпереживання [57, 72-86]. Між старшими дошкільниками виникають стосунки, що спрямовані на бажання розділити свої переживання, відчутти повагу ровесника, можливість бути співавтором спільної справи. У результаті таких контактів дошкільник усвідомлює своє і чуже «Я», вивчає партнерів по контакту та прилаштовується до них чи не сприймає їх зовсім.

Однак, вважаємо за потрібне констатувати, що далеко не всім дітям добре живеться у колективі однолітків. Як зазначає Я. Коломенський, не всі відчувають у ньому емоційний комфорт, оскільки, у кожній групі є активні лідери, яких

вихователь виокремлює, підтримує і на яких опирається у своїй роботі. Також є діти, які знаходяться у залежності і підлеглості від перших [44, 7]. Вчений підкреслює, що ця ситуація шкідлива як для перших, так і для других. Дитина дошкільного віку, вважають фахівці (О. Запорожець, О. Смирнова, С. Тищенко, Д. Фельдштейн та ін.), здатна до більш-менш свідомої поведінки, у неї розвивається відчуття реальності, вона здатна до початкового самопізнання, зацікавленості до навколишніх, елементарного аналізу та умовиводу.

Із зазначеного вище ми виокремлюємо важливість для дитини-дошкільника те, як її сприймають оточуючі та перш за все, усвідомлене сприйняття самого себе. Адже уявлення про свій емоційний стан, передбачення наслідків своїх вчинків (самосхвалення, самозвинувачення тощо), тобто моральна самооцінка є стартовим етапом розвитку потреби у моральній поведінці [119].

Основним психологічним механізмом, що допомагає дитині сприймати себе та інших є дитячі емоції. Важливим механізмом розвитку позитивного емоційного ставлення до себе та оточуючих, як зазначається у колективній монографії «Діти і соціум» (А. Богуш, Л. Варяниця, Н. Гавриш, С. Курінна, І. Печенко), є формування у дитини регуляції власної поведінки – вміння стримувати себе, здатність діяти свідомо, а не імпульсивно, що відкривається дитині під час розв'язання особливих завдань, спрямованих на пошуки смислу як суб'єктивного особистісного ставлення [30, 245]. За дослідженнями психологів (Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, С. Ладивір, М. Лісіна, С. Якобсона та ін.) ці вміння є одними із основних аспектів становлення особистості [119; 120], *а у нашому дослідженні – основним механізмом формування толерантної поведінки.*

Особливо цінним новоутворенням, вважають С. Кулачківська, С. Ладивір, Л. Проколієнко, є те, що у дітей старшого дошкільного віку вже можуть виникати незадоволення своїми вчинками та переживання з приводу того, що щось зроблено не так. Тобто, йде боротьба між дитячим егоїзмом та засвоєними моральними нормами. Дитина може визнати свою неправоту, перебороти страх перед покаранням і зізнатися у скоєному [53]. У цьому випадку дитині необхідно провести складний процес самооцінки і усвідомити свою неідеальність та потребу змінювати щось у собі. Ці важливі утворення можливі при коректному педагогічному впливі на формування взаємостосунків дитини з

оточуючими. Як запевняє А. Гончаренко, спільна діяльність стимулює тривалий процес пошуку форм взаємодії, розгляду і усвідомлення позицій партнера і, як результат, прийняття чи неприйняття його [23]. При зіткненні різних інтересів відбувається набуття дитиною соціального досвіду взаємодії.

А. Гончаренко звертає увагу на те, що старші дошкільники здатні виокремити тих ровесників, до яких відчувають неприязнь: тих, які проявляють конфліктність, забіякуватість, агресивність, скупість і цим самим викликають негативні емоції у взаєминах [22, 63]. Дитина дійсно може часто виявляти ворожість та егоїзм у стосунках до навколишніх людей. Водночас, він може виявляти безкорисну щедрість, великодушність, доброту і здатність до стосунків будь з ким, у самих непередбачуваних ситуаціях. Вказані особливості призводять до вияву таких важливих у формуванні толерантності якостей, як швидко пробачати чи забувати образи і знову вступати у контакт з тими, що викликали негативні почуття.

На думку вчених (Т. Алієва, А. Маслоу), у дітей дошкільного віку ворожість носить не інстинктивний характер, а скоріше реактивний, захисний. Це дає право стверджувати, що негативних проявів стосунків можна уникати, створювати умови для їх профілактики. Важливо з ранніх років ставитись до дитини як до рівноправної особистості з повагою, оточувати її позитивними емоціями, прикладами доброзичливого ставлення до оточуючих. Важливе, на наш погляд, узагальнення, здійснене І. Бехом, що «...до кінця дошкільного віку дитина відкриває сам факт своїх емоційних переживань, розуміє їх. Дитина не лише відчуває, а за допомогою мислення усвідомлює емоції» [10, 8].

Багаточисельні емпіричні спостереження переконують, що доброзичлива атмосфера в рідній сім'ї та дошкільному навчальному закладі формує позитивні та чемні взаємостосунки у старших дошкільників, сприяє становленню їх прихильного ставлення, спонукає до виникнення вибірковості у взаєминах, терпимості до неприємних людей. У процесі спілкування спостерігається орієнтація дитини на соціально прийнятні норми взаємодії. Зазначене спричинене тим, що особливістю дошкільного віку є здатність до емоційних проявів, бажання дитини до емпатій та наслідування, як позитивного так і негативного, відповідно до того, з чим вона в житті зустрічається. Якщо ж емпатійні

переживання є мотивами вчинку, вони мають можливість впливати на формування глибинної і достатньо важкої для вивчення і зовнішнього втручання моральної спрямованості особистості. Тому і є важливим створювати для дошкільника таке середовище, де співпереживання і співчуття є нормою взаєностосунків.

Це дає підстави вважати логічним серед особливостей толерантної поведінки дошкільників виокремити справедливе ставлення один до одного, що ґрунтується на рівноправності кожної особистості. У дошкільному віці ця якість виявляється у справедливому розподілі ролей під час ігрової діяльності та обов'язків під час трудової діяльності. Так як дитина вже може окреслити свої вподобання, висловити критику на вчинки, ознаки зовнішності, визначити чесноти ровесника і мотивуючи свої взаємини з ним, взаємини дитини з іншими. Також це і право дитини на самовизначення, на можливість займатися чим хоче, з ким хоче, чи взагалі на усамітнення. У той же час, не дивлячись на те, що дітям цього віку властивий природний егоїзм, завдяки природній безкорисності, маленьку особистість легко навчити справедливості у стосунках з однолітками, сприймати їх як рівних собі, висловлювати свою думку або враження толерантно.

Ще одна важлива особливість толерантної поведінки дошкільників – це безкорисливе бажання допомагати іншим людям, тобто прояв співчуття і турботи. Саме в цей період розвитку у дитини починає розвиватися потреба у колективі: вона може взаємодіяти навіть з малопривабливими ігровими партнерами. Як зазначає О. Шаграєва, однією з найважливіших психолого-педагогічних характеристик цього віку є здатність дошкільників до безкорисного співчуття та вміння емоційно відгукуватися на потреби інших [114]. Дошкільник прагне емоційно підтримати однолітка, а особливо слабшого чи меншого (часто це спостерігається у різновікових групах) допомогти йому, довірити свої таємниці.

Звичайно ж, є така категорія дітей, які, крім своїх перемог, проблем і переживань, не помічають нічого. Вони захоплені своїми справами і не виявляють зацікавленості до проблем і негараздів інших. Саме у цих випадках і необхідна професійна корекція виховними засобами.

Таким чином, можна констатувати, що в старшому дошкільному віці є всі передумови для розвитку почуття власної гідності, справедливості, поваги до оточуючих, толерантності, але для цього необхідний відповідний цілеспрямований педагогічний вплив.

Здійснене нами теоретичне дослідження підтвердило, що дошкільникам притаманні низка особистісних новоутворень та проявів у стосунках з оточуючими, які можуть слугувати показниками у вихованні толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Отже, на основі аналізу розвитку і виховання особистості дошкільника, характеристики провідних мотивів його поведінки, досліджень механізмів і характерних особливостей проявів взаєностосунків дошкільників із оточуючими, було визначено зміст основного поняття дослідження – *виховання толерантної поведінки у старших дошкільників*. Це процес виховання, за допомогою певних механізмів а також спеціально створених педагогічних умов, особистості дошкільника, здатною до свідомих характерних проявів (доброзичливих емоційних проявів та емпатії; безкорисної турботи та чуйності; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках, та спільній діяльності з оточуючими.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Роль національних цінностей у вихованні толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття дітьми соціального досвіду, формування у дітей потреби та вміння жити в громадському суспільстві. Однією з найважливіших педагогічних задач, визначених Законом України «Про дошкільну освіту» [32], є виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до Батьківщини, поваги до народних традицій звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ціннісного ставлення до себе, оточення та довкілля.

Кожен народ протягом своєї історії виробляє свою систему цінностей, що віддзеркалює його характер, соціально-економічний стан, політичний устрій тощо. Радикальні зміни в житті народу завжди супроводжуються переоцінкою цінностей, що веде до зміни світогляду.

Становлення системи цінностей людини розглядалися багатьма вченими (Д. Антонович, С. Божович, Д. Джола, І. Зязюн, В. Винниченко, С. Герасимов, О. Воропай, М. Грушевський, М. Гончаренко, Є. Маланюк та ін.).

Метою виховання на засадах національних цінностей є надання допомоги дітям у пізнанні та засвоєнні моральних та духовних цінностей, які відповідають стратегічній меті розвитку суспільства, забезпечують гармонію взаємин людини з соціальним і природним середовищем.

Здійснений аналіз багатьох доробків і публікацій науковців дозволив встановити, що цінності або історичні утворення становлять основу життєдіяльності людини. У сучасному розумінні цінності – це ідеї, норми, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають задовольняти певні потреби людей. «Існування та функціонування цінностей пов'язані з

особливою здатністю людської свідомості – відображати та фіксувати значення тих чи тих духовних або матеріальних, реальних або уявних об'єктів для задоволення потреб людини, реалізації її інтересів» [16, 35].

Іншими словами, цінностями є моральні основи для поведінки. Кожній особі притаманна своя специфічна ієрархія цих цінностей, які виступають зв'язуючою ланкою індивідуального і суспільного життя. Особистісні цінності відображаються у свідомості у формі ціннісних орієнтацій – найважливіших елементів внутрішньої структури особи, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань і відмежовують значимі від неістотних, не значимих. Таким чином, система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, направленість їхніх дій і вчинків.

Ідеальна природа цінностей зумовлює те, що вони є найперше предметом визнання і віри. І це, очевидно, – одна з їхніх головних прикмет: цінності стосуються також тих найпотаємніших глибин людської душі, які не можна осягнути раціоналістичним мисленням. Тобто можна стверджувати, що цінності є *певною ієрархічною системою ідеалів, фундаментальних понять і цілей*, якими живе суспільство і в здійсненні яких вбачає сенс свого існування. Зрештою, вони (цінності) можуть трактуватися як в контексті життя всього суспільства, так і крізь призму життя окремої людини. Проте саме в першому випадку вони слугують певним загальним «еталоном», на який виховання орієнтується.

Вчені поділяють цінності на національні та загальнолюдські. Останні І. Підласий визначає як ті, що «не пов'язують ні з конкретним суспільством, ні з культурою, ні навіть з конкретним історичним періодом» [79, 5]. Під пріоритетними загальнолюдськими цінностями розуміють самоцінність людини і людського життя, любов, сім'ю, дітей, щастя, волю, рівність, справедливість, мир. На думку Ж.Омельченко, «такі якості особистості, як совісність, честь, жалісливість, співчуття, милосердя, гуманність, миролюбність, взаємодопомога, почуття власної гідності також вважаються загальнолюдськими цінностями» [77, 189]. Вони не виникають спонтанно, а передаються через традиції, звичаї, побут, мораль, спосіб життя, а також через моральний та творчий досвід людей.

Можна припустити, що національними є ті цінності, які притаманні певній нації, відображають рівень її культурного та духовного розвитку.

Власну систему цінностей запропонував О. Вишневський (*Додаток А*). Схематично ієрархію цінностей показано так: людина – родина – громада – нація (держава) – вселюдство. Кожна з цих ланок виробляє для себе певну групу цінностей:

1. *Абсолютні вічні* – мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер (Доброта, Правда, Любов, Чесність, Гідність, Краса, Мудрість, Справедливість и т.п.).

2. *Національні* – є значущими для одного народу і не завжди поділяються іншими народами. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей відносяться такі поняття, як патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо.

3. *Громадянські* – ґрунтуються на визначенні рівності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах та в житті громад, які визначають принципи демократії. Це поняття прав і свобод людини, ідеї соціальної гармонії, повага до закону тощо. Їх антиподами є проповіді расизму, класової ненависті тощо.

4. *Сімейні* – моральні основи життя сім'ї: стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей та про інших членів сім'ї, пам'ять про предків тощо.

5. *Цінності особистого життя* – мають значення щонайперше для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, напрям зусиль, її господарський успіх, стиль тривалого життя і т.д. [19, 12].

Нині для українського суспільства є актуальними демократичні цінності. Розвиток демократичної правової держави можливий лише за стабільного громадянського суспільства. Вищою цінністю в ієрархії демократичних цінностей є особистість, її свобода і права. Орієнтація ж особистості на державу як на цінність, тобто на об'єкт, що має значення для задоволення її різноманітних потреб є, з погляду аксіології, громадянськістю. «З позиції соціальної психології громадянськість можна визначити як різновид базової

соціальної установки, суть якої полягає у готовності особистості свідомо приймати і відповідально, добровільно (а не з примусу) виконувати закони й вимоги своєї держави» [52, 155].

Однак О. Вишневський виступає за гармонізацію в ієрархії цінностей. «Так акцентування лише вершини ієрархії – ідеалів добра – веде до самоізоляції людини, орієнтація лише на національні цінності зумовлює формування національної чванливості, надмірна увага до громадянських цінностей (до прав і свобод) сприятиме розвитку сухого, бездуховного практицизму в стосунках людей. Нарешті, неадекватне випинання сімейних чи особистих цінностей породжує сімейну кастовість, чванливість, індивідуалізм» [19, 13].

Звертаючись до Кодексу цінностей сучасного українського виховання, запропонованого О. Вишневським, представляємо систему абсолютних, вічних цінностей та їх антиподів, яку плануємо використовувати в процесі виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку під час дослідження (рис. 2.1).

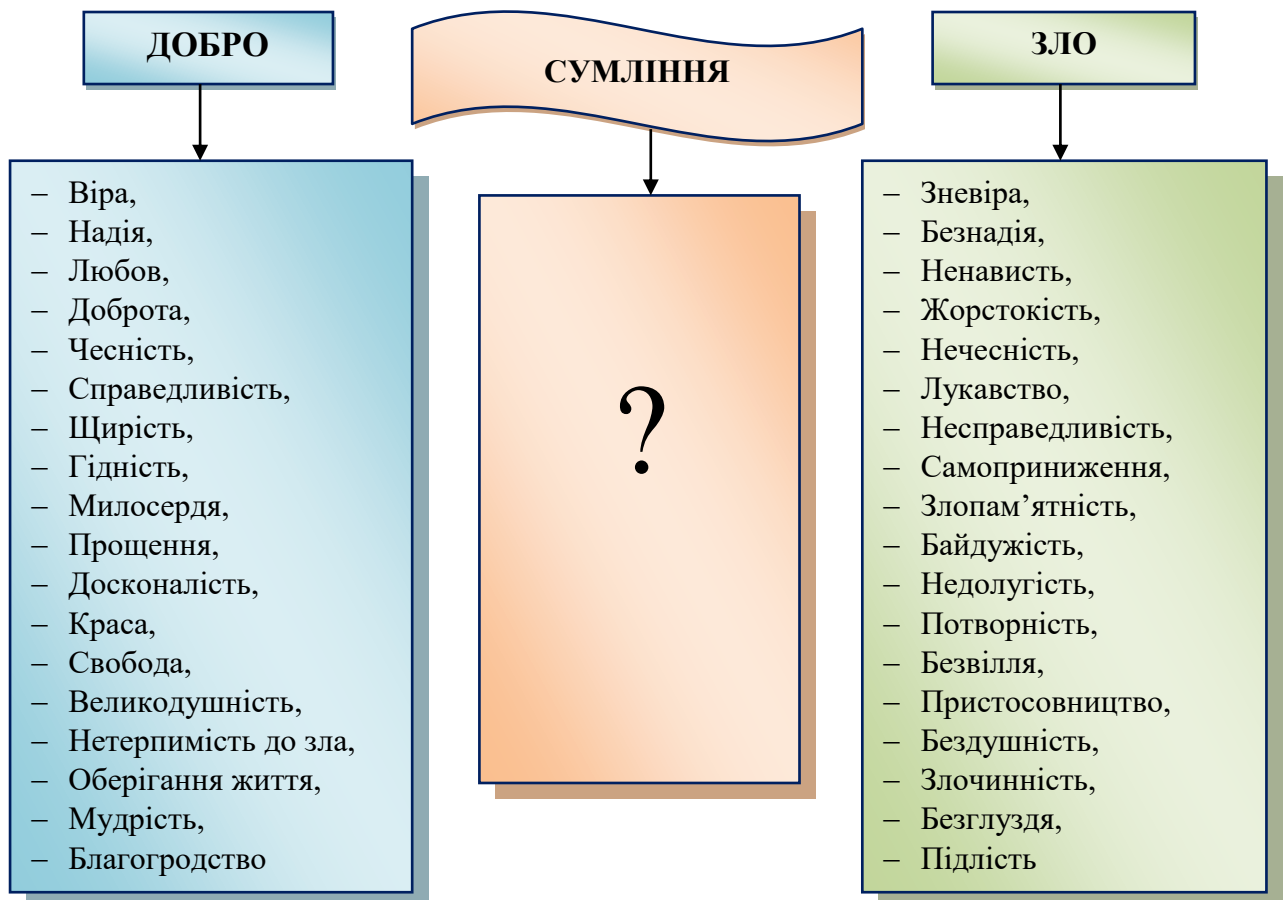

Рис. 2.1. Абсолютні, вічні цінності та їх антиподи

Науковці пропонують розглядати виховний процес в освітньому закладі в аксіологічній площині, як творення цінностей. Основним принципом має бути творення добра на благо нації та держави. За таких умов гармонійно розвинена особистість, вихована на національному ґрунті, буде толерантною, відкритою і для загальнолюдського, планетарного.

На нашу думку, для виховання у старших дошкільників толерантної поведінки, слід виділити наступні угруповання цінностей:

- *національні*: патріотизм, історична пам'ять, готовність до захисту Батьківщини, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій;

- *громадянські*: прагнення до соціальної гармонії, відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості, пошана до національно-культурних вартостей інших народів, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним вартостям;

- *сімейні*: піклування про дітей, піклування про батьків і старших у сім'ї; пошана до предків, догляд за їхніми могилами; взаємна любов батьків; злагода та довір'я між членами сім'ї; гармонія стосунків поколінь у сім'ї; демократизм стосунків, повага до прав дитини і старших; відповідальність за інших членів сім'ї; дотримання народних звичаїв, охорона традицій; гостинність;

- *особистісні*: внутрішня свобода, самоповага; воля (самоконтроль, самодисципліна, наполегливість тощо); гармонія душі та зовнішньої поведінки; терпеливість; вміння мовчати і слухати інших; культ доброго імені, почуття честі, надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо;

- *валео-екологічні*: дотримування правил гігієни в приватному, родинному, громадському житті, на виробництві тощо; самоусвідомлення і переживання своєї єдності з Природою; любов і дбайливе ставлення до всього живого на Землі.

Провідними вартостями українського народу О. Вишневський вважає: утвердження добра і засудження зла; шанобливе ставлення до української моралі; любов до Батьківщини, рідної землі; високий демократизм і увагу до особистості; гуманістичну спрямованість та орієнтацію виховання на розвиток душі дитини; єдність з природою, тіловиховання, любов до праці; прагнення до соціальної гармонії [19, 15]. В свою чергу Г. Лозко переконана, що правильно

огранізована система вивчення національних ідеалів, традицій, звичаїв, що базується на національному світогляді та ідеології народу, сприятиме формуванню цілісної, національно-відомої особистості з почуттям власної гідності та високими моральними якостями, що слугують складовими толерантності [59, 235]. На нашу думку, очевидним є те, що педагогічне вчення про виховання толерантності на засадах національних цінностей тісно пов'язане з етнокulturологією та етнопедагогікою.

Засвоюючи національні цінності, вироблені народом і людством у навчально-виховному процесі ДНЗ, дитина набуває відповідні риси характеру і вдачі, громадянські, патріотичні та інтернаціональні якості. Ефективність цього процесу значно зростає за умови використання низки етнокulturних засобів. Це, зокрема, рідна мова; рідна історія; побутова культура; родинно-побутова культура; народні традиції, звичаї, обряди; усна народна творчість; літературні твори; дитячі ігри та забави. Вважаємо необхідним детальніше зупинитися на кожному з них та довести їх актуальність в процесі виховання толерантної поведінки у старших дошкільників на засадах національних цінностей.

Рідна мова – її значення важко переоцінити, оскільки, по-перше вона є однією із національних цінностей українського народу, а по-друге – слугує допоміжним засобом долучення дитини до національних цінностей свого народу, загальнолюдських надбань.

Рідна історія – джерело пам'яті, історичного мислення, усвідомлення єдності поколінь. Неможливо сформувати громадянську свідомість, патріотизм без знань про історичний поступ свого народу, так як і толерантність без усвідомлення тісних міжнаціональних зв'язків, що мали місце протягом розвитку нашої держави.

Важливим етнокulturним засобом є *побутова культура*, ознайомлюючись з якою відбувається зв'язок поколінь сучасності і минулого. Діти дізнаються як наші предки організовували свою життєдіяльність; продовжували і вдосконалювали традиційні способи і форми будівництва житла, обробітку землі; розвивали народні ремесла і промисли; берегли та з трепетом ставились до історичних пам'яток, храмів; раціонально використовували природні багатства; поглиблювали гуманістичний потенціал традицій та звичаїв. Ми

переконані, що знання дітей про працю дорослих сприяють формуванню в дітей бережливого ставлення до створеного людьми, поваги до працюючих людей, викликають бажання їм наслідувати. Таким чином засвоюються морально-етичні норми нашого суспільства, а також і толерантне ставлення.

Родинно-побутова культура сприяє формуванню у дітей шанобливого ставлення до батьків та родичів, відчуття тісного взаємозв'язку з рідною домівкою. О. Вишневський підкреслює, що в українській родині завжди панував культ предків, пошана до дідуся та бабусі, що забезпечувало відчуття цілості родоводу, формування впевненості дітей в собі. Так, доказом впливу родинно-побутової культури вважаємо колискові пісні, які несуть в собі глибину материнської любові, оспівують добро, красу справедливості, є першими уроками духовності, моральності, чемності, шанобливого ставлення до праці. Яскравим прикладом долучення дітей до сімейних цінностей є українські прислів'я: «Сім'я міцна – горе плаче», «Дружня сім'я гори зрушить», «Без сім'ї і без роду – хоч з моста в воду».

Минуле і майбутнє народу неможливо уявити без *народних традицій, звичаїв та обрядів*. Долучаючись до них, діти вбирають в себе ідейно-моральний, естетичний зміст, розширюють світобачення, поєднуючи багатолітні традиції минулого і сучасності. Чимало вчених (О. Вишневський, Н. Лисенко, М. Стельмахович) переконані, що традиції та звичаї наділені надзвичайною педагогічною силою і є незамінним засобом формування моральних і духовних цінностей зростаючої особистості, сприяють набуттю досвіду толерантної поведінки.

Без *народних ігор* неможливо уявити виховний процес у дошкільному закладі. Проявляючи у грі свої фізичні та духовні намагання, у дітей формуються якості соціального, морального, естетичного, фізичного спрямування. Реалізуючи завдання з виховання толерантності, педагогом можуть бути використані народні ігри «Подольночка», «Квочка», «Чабан», «Іваночку, Іваночку, покинь схованочку» та ін. Завдяки іграм у дитячому колективі понуватимуть доброзичливі, щирі, дружні взаємини, що передуватиме розвитку толерантності, культурі міжособистісного спілкування дошкільників.

Усна народна творчість чи фольклор залишається актуальною і для сучасності, як засіб етнокультури, який чи не найкраще підходить для дітей

дошкільного віку. У яскравих образах, життєстверджуючих дотепях, афоризмах, приказках, прислів'ях закладена мудра народна філософія, своєрідний моральний кодекс, визначені поведінкові норми – бути чесним, правдивим, скромним, працьовитим, допомагати слабшому і немічному, поважати старших, турбуватись про батьків, не нищити природу тощо.

Народна творчість містить в собі не голе моралізування, а переконливі аргументи, що глибоко впливають на всю емоційну сферу дитини, а тому запам'ятовуються на все життя і стають керівництвом до практичної дії в різноманітних обставинах.

Алгоритм виховання у старших дошкільників толерантної поведінки складається з таких **компонентів, критеріїв** та відповідних ним **показників**:

Ціннісно-пізнавальний компонент – дітям даються знання про цінності, моральні якості, норми, їх значення для подальшого життя та існування в людському суспільстві.

Емоційно-оцінний компонент – як діти це сприймають на рівні емоцій та як ці цінності у процесі використання у вихованні впливають на їх емоції.

Діяльнісний (або поведінковий) компонент – як діти вчиняють та вміють реалізовувати ці цінності у діях, взаєминах тощо, їхні прояви у поведінці і наскільки це стало нормою їх життя.

Відповідно до цих компонентів нами були розроблена низка педагогічних засобів та рекомендацій для оптимального формування основ толерантної поведінки у дітей дошкільного віку. Отже, розглянемо більш докладно їх змістові характеристики.

1. Ціннісно-пізнавальний компонент.

1) Знайомити дітей із різними моральними якостями та характеристиками людини а також з поняттям терпимість. Для цього нами була запропонована гра „Барвисте намисто“. Так, коли діти знайомляться із новою моральною якістю, на кожному занятті вони нанизують на стрічку кольоровий кружечок (на ньому зображене обличчя, що передає відповідне почуття і розмальоване тим кольором, який визначають самі діти). Потім діти збирають «кольорову гірлянду із моральними якостями, що є характерними і для толерантної особистості. Вони визначають ті, що їм найбільше подобаються,

які хотіли б мати самі, і дають пояснення чому. Таким чином, діти засвоюють характеристику моральних якостей людини.

2) Вчити дітей усвідомлювати і давати характеристику моральним вчинкам. Найдоцільніше для цього використовувати літературні твори та твори мистецтва, під час обговорення яких дитину вчать співчувати героям з казок, оповідань, віршів, музичних творів, застосовуючи прийом емпатії.

3) Дати знання про навколишній світ за темами: «Особистість», «Культура», «Стать» «Я сам», «Сім'я», «Суспільство», «Традиції», «Національність». Найкращі засоби тут, на нашу думку, бесіди, читання літературних і народних творів, екскурсії, спостереження.

4) Дати зрозуміти поняття про різноманітність і багатонаціональність людського суспільства. Навчити дітей розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та всіх інших народів, які живуть як на території нашої країни, так і за її межами. Ознайомлювати з характерними елементами різних культур (мова, народні ігри, народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво і т.і.). Важливо буде пояснити дитині, що це цікаво і прекрасно пізнавати інших людей.

5) Формувати у дитини усвідомлення самого себе, як особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки. Дати пояснення, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, уміннями, можливостями, але у той же час, вона схожа на інших людей і має, так як і всі, свої недоліки і проблеми. Звичайно ж, все це можна пояснити дитині на ситуаціях із життя групи, аналізуючи різні ситуації.

II. Емоційно-оцінний компонент.

1) Прищеплювати базові соціальні навички: вміння вислухати інших, підтримувати розмову в різних ситуаціях, тактовно, без образ критикувати чи схвалювати дії інших.

2) Учити дітей виявляти дружні почуття різноманітними способами: усмішка, лагідний погляд, спокійна мова, відповідні жести та міміка. Паралельно познайомити дітей і з проявом зовнішніх ознак агресії, образи, неприступності та методами уникнення негативних емоцій.

3) Учити проявляти інтерес та уважність один до одного, симпатію, співчуття. Наприклад, дидактична гра „Скульптор“ – дітям пропонується скласти із позитивних характеристик образ товариша, розповісти про його особливості характеру, смаки, уподобання, звички.

4) Навчити дітей керувати своїм емоційним станом, так як це є найважливішою умовою дружніх стосунків з оточуючими. Формувати ці уміння буде краще у процесі колективної активної взаємодії: під час праці, і художньої та музичної творчості та фізичних занять. Так як ці види діяльності викликають прояв бурхливих почуттів, у дітей з'являється бажання виразити їх, поділитися з іншими.

III. Поведінковий компонент.

1) Залучати дітей до створення моделі толерантної поведінки під час вирішення проблемних ситуацій (і тих, що штучно створені так і тих, що виникають між дітьми та дорослими під час взаємодії). Дітей спонукають замислюватись і приймати адекватні рішення: що робити із ябедою, забіякою? Як відреагувати на образі? Як швидко приймати рішення у несприятливих (стандартних) умовах? Що робити, коли хтось дразниться?

2) Формувати навички доброзичливої критики не самої людини, а її вчинків. Крім того, важливо вчити не критикувати вибір дитини тієї чи іншої позиції. Адже обрана позиція може відповідати позитивній нормі, але й хибною може бути. Якщо буде останній варіант, педагогу потрібно створити умови, за яких дошкільник самостійно зробив правильний вибір. Це буде запорукою терпимого сприйняття особистістю інших позицій і думок у майбутньому.

Відповідно критеріям було визначено рівні сформованості досліджуваного явища: *високий, середній, низький*.

Отже, ми окреслили структуру вихованості толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку, яка представлена *трьома компонентами: ціннісно-пізнавальним*, критеріями якого є сформовані розуміння і знання про толерантні взаєностосунки із оточуючими; *емоційно-оцінним* компонентом, критеріями якого є сформоване толерантне ставлення та ціннісна орієнтація на оточуючих, *поведінковим* компонентом, критерії якого відображають сформовані мотиви,

вміння та навички дотримуватися толерантних поведінки і відповідно трьома *рівнями*: високим, середнім, низьким.

2.2. Характеристика рівня сформованості толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку (констатувальний експеримент)

Логіка розробленої методики і основного завдання констатувального експерименту передбачає виявлення рівня толерантної поведінки старших дошкільників.

Експериментом були охоплені 30 дітей старшого дошкільного віку, які відвідували заклад дошкільної освіти № 11 «Горобинка» міста Чернівців. Більш детальну інформацію про діяльність закладу подано в інформаційній довідці (*Додаток Б*). Шляхом випадкової вибірки діти були розділені на дві групи з однаковою кількістю осіб в кожній: експериментальна група (ЕГ) – 15 дітей, контрольна група (КГ) – 15 дітей (*Додаток В*).

Дослідження здійснювалося поетапно:

1. Констатувальний етап. За допомогою діагностичних заходів було визначено рівень толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ.
2. Формувальний етап. Здійснювався цілеспрямований вплив за допомогою системи заходів «Плекаємо толерантність», спрямованої на виховання толерантної поведінки старших дошкільників на засадах національних цінностей.
3. Контрольний етап. Аналіз, порівняння отриманих експериментальних даних першого (констатувального) і третього (контрольного) етапів дослідження та визначення ефективності введених інновацій.

Для з'ясування стану толерантної поведінки у дітей на констатувальному етапі дослідження були взяті за основу визначені критерії, показники та згідно них підібрані різноманітні *адаптовані методи*: цілеспрямовані спостереження за поведінкою дітей у різних видах діяльності та у конфліктних ситуаціях; елементарні опитування та бесіди; аналіз продуктів діяльності (малюнків); характеристика поведінки дітей у навмисно змодельованих ігрових ситуацій та тих, що виникали стихійно.

Основним джерелом ідей та завдань для цих методів були посібник О. Смірної «Міжособистісні стосунків дошкільників: діагностика, проблеми, корекція» [96], методичні рекомендації Т. Макарової, Г. Ларіонової [61], В. Маралова [60] та посібники О. Клепцової [38; 39]. Вищезазначені методи допомогли отримати відповіді на такі запитання:

– *за показниками пізнавального компонента*: рівень обізнаності дітей власне про себе та навколишніх людей, їх емоцій, почуттів, вчинків, про моральні норми та взаємодії між людьми для мирного співіснування; чи усвідомлює важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує;

– *за показниками емоційно-оцінного компонента*: чи сформовані у дітей уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; чи здатні до емпатії, емоційного реагування та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей; чи ставляться до навколишніх рівноправно та поступливо;

– *за показниками поведінкового компонента*: чи уміють діти терпимо відстоювати свої позиції; справедливо і конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності; чи здатні дієво відгукуватися на неприємності і невдачі інших, виявляти великодушність, та безкорисливу турботу.

Узагальнену інформацію щодо показників, критеріїв і компонентів сформованості толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку представляємо схематично на рисунку 2.2.

Нами було виявлено рівень сформованості показників за кожним критерієм окремо, а потім визначено загальний рівень, тобто коефіцієнт вихованості досліджуваної характеристики дошкільника. Для цього до кожного показника, що визначає ступінь розвитку в дитини знань, умінь, ставлення, досвіду толерантної поведінки дошкільників були обрані адекватні методики, які застосовувалися в експериментальній і контрольній групах дітей. До діагностування рівня толерантної поведінки у дітей нами було залучено психолога ДНЗ – Гавриленко Т. М.

Спочатку нами було виявлено стан вихованості толерантної поведінки старших дошкільників за критеріями *ціннісно-пізнавального компоненту*, бо знання, які отримує дитина актуалізують її моральний досвід, збагачують моральними поняттями, вчать робити висновки і врешті решт впливають на сам процес формування особистості. Для цього нами були розроблені і використані ряд методик до кожного із означених показників (*Додаток Г*).

Рис. 2.2. Показники і критерії сформованості толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Розуміння власної своєрідності та інших людей, їх емоцій, почуттів, учинків.

Для виявлення внутрішніх переживань дитини, проекції її глибинного ставлення до себе ми використали *метод проєктивного малюнку* «Моя сім'я». Малюнки дітей оцінювалися за такими критеріями: вибір кольору, розмір і місце

дитини на малюнку, наявність всіх частин тіла та додаткових деталей. За основу були взяті рекомендації та інтерпретації О. Смірної і В. Холмогорової [96].

Аналіз малюнків виявив позитивний емоційний стан більшості дітей – 75 %. Їхні малюнки досить яскраві, чітко вималювані. На 55 % малюнків діти зобразили себе пропорційно на рівні з рештою членів родини, що говорить про позитивне сприйняття себе та високу самооцінку. На ряді зображень (22,5 %) члени сім'ї тримаються за руки, що свідчить про тісний психологічний контакт між ними, а на 40 % – зображені руки із вималюваними пальцями, що говорить про здатність дитини взаємодіяти з оточуючими. Проте, власне сприйняття 25 % малюнків викликає тривогу, бо навіть не зобразили себе у колі сім'ї, аргументуючи це різними не суттєвими причинами: *«я у дитячому садку»*, *«я граюся в другій кімнаті»*, *«я у бабусі»*, що свідчить про низький статус та відмежованість дитини від стосунків у сімейному колі. Тривожним є і те, що 45 % зобразили себе пропорційно маленькими на малюнку, що говорить про низьку самооцінку. Цікаві результати виявив аналіз деяких зображених деталей: 50,3 % дітей чітко зобразили шию і 35 % – дрібні предмети, що інтерпретується як здатність керувати своїми почуттями та стримувати емоції, що є цінним для формування толерантної поведінки.

По завершенню роботи над малюнком було проведено другу серію методики: бесіду-знайомство з дітьми для того, щоб з'ясувати, що дитина знає про себе та навколишніх людей. З'ясувалося, що значна більшість (84 %) дошкільнят старшого віку легко ідуть на контакт, знають свої статистичні характеристики (прізвище, ім'я, стать, вік), 64 % виділяють свої позитивні якості, серед яких в основному такі: хороший, добрий, веселий. Нажаль, пояснити чому вони себе вважають такими, майже ніхто не може. Натомість, лише 12 % дітей змогли визначити у себе негативні якості, серед яких скоріш за все ті, які дітям говорили дорослі: неслухняність, вередливість, жадібність. Але для дослідження нашої проблеми є хорошим показником те, що діти позитивно себе сприймають, адже таке ставлення до себе є основою для впевненості у собі та позитивного сприйняття інших.

Узагальнення обох серій дослідження першого показника пізнавального критерію дає підставу стверджувати, що значна кількість дітей позитивно

ставляться до себе, але погано знають свої позитивні та негативні якості, не можуть вербально описати свої почуття, емоції, поведінку. Також є категорія дітей, які зовсім не можуть про себе нічого сказати, крім неповних статистичних даних. Але найважливіше те, що є діти (приблизно 15 %), у яких не сформоване позитивне ставлення до себе.

Результат обстеження за першим показником подано у таблиці 2.1.

Для виявлення цього критерію ми запропонували дітям продовжити розповідь так, як сам би вчинив.

Таблиця 2.1

Результати розуміння дітьми старшого дошкільного віку власної своєрідності, емоцій, почуттів та вчинків

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Усвідомлює	5	33,3	4	26,7
Усвідомлює частково	8	53,3	7	46,6
Не усвідомлює	2	13,4	4	26,7
Всього:	15	100	15	100

Обізнаність про важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує.

Спочатку ситуація була прочитана групі дітей і викликала жвавий інтерес, активне обговорення і спори один з одним. Тому, для чистоти експерименту і забезпечення кожній дитині можливості прийняти власне рішення, ситуацію стали обговорювати індивідуально.

Відповіді дітей ми умовно поділили на декілька груп. Найбільшу групу склали ті, які категорично заявили, що це змагання, тому переміг той, хто перший добіг до фінішу, але постраждалого пожаліли; дехто з них однозначно заявив, що ніхто не допоміг Миколці, бо хотіли перемогти, або не звернули на нього увагу. Одночасно ця група дітей обізнані з такими поняттями як співчуття, турбота, знають коли і для чого їх виявляти, але не можуть пояснити таку характеристику як «милосердя». Друга група дітей сказали, що не знають, як закінчити розповідь і хто переміг, або виявили байдужість до даної ситуації.

Коли цих дітей запитували про моральні поняття гуманної поведінки (співчутливий, милосердний, турботливий) вони також не могли нічого пояснити. Третя група дітей намагалися кінець розповіді зробити справедливим для всіх або милосердним для постраждалого. Були такі варіанти: *«Всі кинулись допомагати Миколці, а змагання провели пізніше»*, *«Миколка все одно прибіг перший, бо він швидко оговтався»*, *«Хоч переміг Сергій, але він теж посівчував Миколці і запропонував допомогу»*, *«Якщо ніхто не пожаліє Миколку, то нікому приз не давати»*. Такі свідомі і конструктивні пропозиції свідчать про обізнаність цих малюків із морально-етичними нормами гуманної поведінки, що і підтвердилось у бесіді з ними про категорії такої поведінки.

Результат обстеження був зафіксований у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати виявлення ступеню обізнаності старших дошкільників про важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Обізнаний	3	20,0	4	26,7
Обізнаний, але виявляє прагматичний чи егоїстичний підхід	10	66,7	10	66,7
Не обізнаний	2	13,3	1	6,6
Всього:	15	100	15	100

Рівень знань про етичні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування.

Бесіда з проблем даного показника була проведена на занятті з ознайомлення з навколишнім. Перші два запитання викликали у малят труднощі. Лише кілька дітей змогли назвати ознаки, які різнять людей. Хоча відповіді були примітивні і однослівні, серед ознак були: стать, вік, національність, характер, поведінка, елементи зовнішності. Більша частина опитуваних називали лише зовнішні ознаки, а то й зовсім не змогли відповісти взагалі. Це свідчить про те, що діти не вміють аналізувати і визначати характерну особливість кожної людини, не знають чим люди між собою схожі. Особливо важко дітям назвати різні національності та їх характерні відмінності,

що є прогалиною у забезпеченні виконання програмних завдань, адже ці питання означені Базовою програмою розвитку дітей дошкільного віку.

Необхідно зазначити, що у 1,3 % опитуваних сформовані уявлення про елементарні правила культурних доброзичливих взаємостосунків між людьми і є розуміння того, для чого їх необхідно дотримуватися. Наведемо ряд прикладів відповідей дітей: *«Треба бути чемним, щоб не сваритися з іншими»*, *«Якщо всі люди будуть добрими, то не буде війни»*, *«Коли людина хороша, то всім біля неї добре»*, але мало хто з малюків вживає і може пояснити термін «доброзичливий».

Значна група дітей (40 %) мають, хоч і не впевнені, знання про правила культурних взаємостосунків та спілкування між різними людьми і навіть можуть пояснити для чого це потрібно, але викликають тривогу їхні відповіді, які носять корисливий характер: *«Якщо людина хороша, то її всі будуть любити і їй буде добре»*, *«Якщо людина хороша себе веде, то їй все будуть давати»*, *«Якщо дитина хороша, то з нею всі будуть дружити»*. На наш погляд, це свідчить про помилки у вихованні дошкільників, коли використовують «різку» і «пряник». У такому випадку не формується істинно доброзичливе ставлення у дитини до людей без обов'язкової нагороди за це.

Також маємо засвідчити, що 46,7 % опитуваних дітей не змогли відповісти майже нічого конкретного на поставлені питання.

Результат обстеження за третім показником вихованості толерантної поведінки було узагальнено і подано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати наявності у старших дошкільників знань про етичні норми терпимості, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Знає, відповідає самостійно	2	13,3	2	13,3
Має уявлення, відповідає з допомогою дорослого	7	46,7	5	33,3
Не орієнтується у заданих питаннях	6	40,0	8	53,4
Всього:	15	100	15	100

Таким чином, аналіз отриманих результатів діагностики дітей за трьома показниками пізнавального компоненту дав змогу визначити той, який у старших дошкільників сформований найкраще – це позитивне ставлення до себе та усвідомлення власних якостей; на середній позиції знаходиться показник доброзичливого ставлення до інших; а самий низький рівень сформованості обізнаності дітей пов'язаний з морально-етичними нормами турботливої, милосердної поведінки.

Середній коефіцієнт результатів за показниками пізнавального компоненту толерантності дітей старшого дошкільного віку ми отримали шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного завдання на їх кількість і отримали результати, які представлені в таблиці 2.4.

Таким чином з'ясувалося, що найбільша кількість дітлахів відносяться до ситуативного рівня, тобто їхня обізнаність з проблеми часткова, не достатньо повна, залежить від ситуацій і власних інтересів, має характер невизначеності, що потребує виховного впливу і корекції. Також викликає тривогу група вихованців, які мають низький рівень і не виявили обізнаності та інтересу до проблеми.

Таблиця 2.4

Результати діагностики рівнів вихованості толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку за показниками ціннісно-пізнавального компоненту

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (ЕГ)
	%	%
Високий	22,2	18,2
Середній	55,6	48,9
Низький	22,2	28,9
Всього:	100	100

Наступним завданням дослідження було з'ясувати рівень сформованості толерантної поведінки за показниками *емоційно-оцінного компоненту* та його критеріїв, як емоційних проявів, чутливості та ставлення дитини на різні події, які відбуваються у взаємодії із оточуючими. Для цього було дібрано і

проведено три методики відповідно до конкретно визначених показників *(Додаток Д)*.

Уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі.

Для з'ясування цього критерію дітям було запропоновано розглянути піктограми з різними емоціями (злість, радість, сердитість, страх, жалість, образа, хитрість, настороженість, спокій, мрійливість, сором, здивованість, засмученість, байдужість, печаль) і назвати їх. Потім згадати і назвати інші емоції, які знає дитина, але не зображені на піктограмах. Запропонувати дошкільнику обрати 3 найкращі та 3 найгірші, на його думку, емоції.

Перша частина роботи не викликала у дітей старших груп ніяких труднощів: переважна більшість дітей (90,0 %) чудово орієнтуються (з невеликими похибками) у значеннях різних піктограм, можуть вірно означити три привабливих і не дуже привабливих емоцій і навіть більш-менш об'єктивно оцінити свої емоції у цей момент (причому, переважав вибір піктограми з позитивними емоціями). Видно, що така робота часто проводиться у ДНЗ, що підтвердилося під час аналізу навчально-виховних планів вихователів.

Складніше було вихованцям диференціювати і співвіднести свої емоції і почуття, щодо представлених сюжетів. Досить успішно це завдання виконали лише 20,0 % вихованців, які відносно адекватно оцінювали ситуації. Так, на перший сюжет діти обирали – здивованість, засмученість, жаль; на другий – засмученість, здивованість, образа; на третій – сором і печаль; на четверту – печаль, жалість, на п'яту – радість, мрійливість. Всі обрані позиції виражали сформоване уміння диференціювати почуття, а також доброзичливе та терпиме ставлення до навколишніх, навіть у ситуації образи чи агресії. Найбільшу групу склали діти, які не адекватно, а подекуди навіть агресивно реагували на ситуації. На перших два сюжети діти часто обирали – злість, сердитість, образу, настороженість і пояснення носили агресивний характер. Решта дітей не могли адекватно оцінити ситуацію та визначитися із своїми емоціями.

Узагальнені результати усіх частин цього обстеження були зафіксовані у таблиці 2.5.

Уміння оцінювати і розрізняти дітьми старшого дошкільного віку власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Високий	3	20,0	3	20,0
Середній	6	40,0	5	33,3
Низький	6	40,0	7	46,7
Всього:	15	100	15	100

Здатність до емпатії, емоційного реагування та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей.

Ми зачитали дітям розповідь про двох хлопців, які не змогли домовитись кому дістанеться поранений песик, і за порадою перехожого хотіли тягнути песика за лапки: хто перетягне, того і буде песик.

Дана ситуація викликала незадоволення серед педагогів. Вони вважали її дуже жорстокою для сприймання дітьми. Ми зуміли аргументовано довести, що у житті, за межами освітніх закладів, діти часто зустрічаються із жорстокістю і потрібно навчати їх правильно реагувати на такі випадки, а не штучно оберегати від них. Згодом, результати опитування переконали педагогів, що ми не помилилися. Дорослих здивувало, що не лише відповіді вихованців були не очікувано різними, але й емоційне сприйняття: від «шокованого» мовчання до байдужості. Велика кількість вихованців чітко знали, що тягти песика у різні сторони не можна, бо йому буде боляче. Ці діти переймалися долею песика і пропонували різні мирні варіанти, як хлопцям помиритися: *«По черзі брати до дому»*, *«Не слухати поради перехожого»*, *«Найти справжнього господаря»*, *«Песика поділили за допомогою лічилки»*, *«Хлопці знайшли ще одного песика»* тощо. Дехто пропонував варіанти спасіння песика від хлопців (песик утік). Дві дівчинки у різних групах взагалі заявили, що такого не може бути (діти навіть не припускають думки про таку можливість). Інша група дітей категорично заявили, що так роботи не можна, але як вирішити проблему не знають, що свідчить про безпорадність у проблемних ситуаціях.

Як бачимо, здатність до емоційного сприйняття у дошкільнят досить розвинена, але не закріплена умінням адекватно реагувати на чужі вчинки та почуття. Однак є категорія дітей, які виявили відверто жорстоке ставлення до почуттів інших. Так, Софія Ж., Данило К. (ЕГ), Дар'я С., та Костя К. (КГ) висловили таку думку: *«Кожен тягнув до себе, поки його не розтягли»*, а дехто ще й підсумовував: *«Якщо розтянуть, то нікому не дістанеться»*, проявивши прагматичний підхід до справи. Вихователь запропонував дітям подумати: *«А може було по іншому?»*, та Костя К. і Софія Ж. переконливо заявили, що саме так і було. Коли ж вихователь запитав, чи не шкода їм песика, то 2 із 6 осіб сказали: *«Ні»*, а решта заявили, що їм байдуже. Така категорична жорстокість і байдужість красномовно свідчить про проблеми у сімейному вихованні. Результати були зареєстровані і занесені до таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Здатність дошкільників до емпатії, емоційного реагування та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Емоційно сприйнятливий, адекватно реагує на ситуацію	5	33,3	4	26,7
Емоційно сприйнятливий, але не знає як реагувати на ситуацію	7	46,7	8	53,3
Емоційно байдужий, виявляє жорстокість	3	20,0	3	20,0
Всього:	15	100	15	100

Показник рівноправного та поступливого ставлення до навколишніх.

Ми запропонували дітям згадати казку Г. Андерсена «Бридке качення» і висловити свої міркування. Мешканці пташиного двору з цієї казки ображали каченя за те, що воно було не гарне. Вони називали його бридким і не схожим на інших, ніхто з ним не хотів дружити. А як би вчинив ти?

Відповіді вихованців умовно можна було розділити на три групи:

1) вчинив би так само, де діти виявили байдужість до переживань і проблем ображеного героя, а також не вважали несправедливим ставлення до

нього. Пояснювали це тим, що каченя було не таке як всі, тому іншим було з ним не цікаво. Для нашого дослідження ця позиція дітей має велике значення, як тривожний показник нетерпимості до не схожих на інших;

2) якщо не хочеш – не дружи, але ображати не можна (майже половина респондентів). Ця група дітей розуміє, що каченяті неприємне таке ставлення мешканців двору і, що так роботи не можна. Але це розуміння не викликає емоційного відгуку і таке ставлення не ідентифікують як несправедливе. Для уточнення позиції дітей, було задане додаткове запитання: «*Чи дружив би ти з бридким каченям?*». Значна частина дітей з цієї групи відповіли: «*Не знаю*», що свідчить про не сформованість чуттєвої та емоційної сфери більшості дітей;

3) ну той що, що воно не гарне, я б з ним товарищував. Емоційно-співчутлива реакція групи дітей на цю ситуацію свідчить про досить високий рівень сформованості доброзичливого і рівноправного ставлення до ображеного героя. Ряд дітей висловилися про те, що несправедливо не дружити із каченям лише за його вигляд і продемонстрували усвідомлення того, що зовнішній вигляд не має значення для дружніх взаємостосунків.

Результати дослідження були зафіксовані у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

**Результати дослідження вихованості у старших дошкільників
рівноправного та поступливого ставлення до навколишніх**

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Високий	3	20,0	2	13,3
Середній	7	46,7	6	40,0
Низький	5	33,3	7	46,7
Всього:	15	100	15	100

Середній коефіцієнт виконання всіх завдань за показниками емоційного компонента, отриманого шляхом поділу суми коефіцієнтів кожного виконаного завдання на їх кількість дає змогу означити три його рівня сформованості (Таблиця 2.8).

Таблиця 2.8

**Розподіл рівнів вихованості толерантної поведінки старших дошкільників
за показниками емоційно-оцінного компонента**

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (КГ)
	%	%
Високий	24,4	20,0
Середній	44,4	42,2
Низький	31,2	37,8
Всього:	100	100

Високому рівню сформованості емоційного компонента толерантності відповідають діти, які виявили емоційний відгук та співчуття до ображеного, що потрапив у складну ситуацію, змогли проаналізувати причини її виникнення та висловили свої міркування з цього приводу, які були досить об'єктивними і терпимими. Також, ця група дітей добре орієнтувалися у назвах основних емоцій і почуттів та специфіці їх прояву у різних життєвих обставинах; могли встановити зв'язок між поведінкою та проявом своїх емоцій, виявили розуміння власних емоційно-почуттєвих проявів.

Найбільшу групу (44,4 % ЕГ та 42,2 % КГ) склали діти з середнім рівнем сформованості емоційного компонента, які також емоційно сприйнятливі, співчутливі та позитивно налаштовані на навколишніх, але в залежності від ситуації їхня реакція була егоїстичною, а подекуди навіть агресивною і категоричною, що було пов'язано з певним життєвим досвідом дитини і позицією дорослих. Так, на перших два сюжети діти часто обирали – злість, образу, настороженість і пояснення носили агресивний характер.

Крім того, вихованці не могли проаналізувати причини виникнення проблемних ситуацій, не ініціювали шляхи її вирішення. Причому діти розуміли емоційний стан і почуття героїв сюжетів, але переважала емоційна байдужість до них. Достатньо орієнтувалися в основних емоціях, однак відчували труднощі у визначенні власних емоційних проявів та залежності між ними і поведінкою.

Низький рівень сформованості толерантної поведінки за показниками емоційного компонента зафіксовано в дітей, які виявилися нездатними до співпереживання щодо інших, виявили байдужість до ситуації, до переживань і проблем ображеного героя, а також не вважали несправедливим ставлення до

нього. Для таких дітей характерний низький рівень розуміння емоційно-почуттєвої єдності з рідними та емоційного відгуку на проблемні ситуації. Ці діти недостатньо орієнтувалися в назвах емоцій і почуттів та не могли їх диференціювати. Серед цієї категорії дітей є такі, які виявили відверто жорстоке і нетерпиме ставлення до почуттів інших, але відрядно, що їх всього лише 6,2 %.

Наступним завданням дослідження було з'ясувати рівень вихованості досліджуваної проблеми за показниками *поведінкового компоненту*. На цьому етапі ми прагнули з'ясувати не лише наявні уміння дітей толерантно діяти у стосунках із навколишніми, але й мотиви, які їх до цього спонукали (*Додаток Е*).

Показник уміння стримувати негативні емоції, терпляче відстоювати свої позиції (асертивність).

З метою виявлення сформованості асертивності, дітям були дані ряд запитань типу «Що робитимеш у цій ситуації?»

Результати аналізу відповідей дітей з даного показника виявили, що у цілому вміння дітей терпимо і конструктивно відстоювати свої інтереси, позиції і бажання не сформовані. Переважна більшість дітей вибирали тактику уникнення («втечу», «заплачу») або пошук допомоги від дорослого (пожаліюсь мамі, вихователю). У ситуації несправедливого ставлення, діти часто просто не знали, що відповісти. Відповіді мали характер беспорядності («буду плакати», «ображусь») або погроз («поб'ю того, хто ображає»). Необхідно зауважити, що все ж таки велика кількість дітей усвідомлюють свої почуття та оточуючих у заданих ситуаціях, але не враховують їх, коли страждають особисті інтереси. Тоді дитина починає вередувати, виявляти не конструктивну впертість (у третій ситуації), не знає як по іншому можна зарадити вирішенню проблеми.

Оволодіння стійким доброзичливим та терпимим ставленням у заданих ситуаціях та вияв елементів відстоювання своїх інтересів спостерігалися лише у 5 із 30 дітей. Ця група дітей намагалися знайти конструктивне або вербальне рішення: «Скажу, що ображати людей не можна», «Спочатку допоможу мамі, а потім попрошу її повести мене у цирк» тощо. Варіантів таких рішень було дуже мало, що свідчить про відсутність у дітей сформованих умінь і навиків терпимого, компромісного відстоювання своїх інтересів.

Результат обстеження було зафіксовано у таблиці 2.9.

Здатність діями відгукуватися на неприємності і невдачі інших, проявляти великодушність та безкорисливу турботу.

Ми запропонували дітям допомогти казковим героям вирішити ситуацію і пояснити своє рішення.

Дані, отримані при аналізі другого завдання поведінкового показника засвідчують, що більша частина респондентів співчували герою, але не виявили готовності допомогти у заданій ситуації конкретними діями, що свідчить, на нашу думку, про відсутність таких навиків та практики самостійного прийняття нестандартних рішень. Цікаво, що більшість опитуваних вибрали другий варіант, де відповідь має компромісний характер, що рівною мірою може бути варіантом рішення проблемної ситуації для уникнення конфлікту та образ. Але, на нашу думку, це ще й свідчить про сформованість у дітей уміння хитрувати на користь своїх інтересів, що не може бути основою для виховання толерантності у дитини.

Таблиця 2.9

Результати діагностики уміння старших дошкільників стримувати негативні емоції, терпеливо відстоювати свої позиції (асертивність)

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (КГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Високий	3	20	2	13,3
Середній	6	40	9	60
Низький	6	40	4	26,7
Всього:	15	100	15	100

Таким чином, правильно оцінили ситуацію і запропонували третій варіант виходу із неї (справжня допомога герою) лише 6,7 % (ЕГ), і 13,3 % (КГ) старших дошкільників. Дехто із цих дітей навіть доповнили своїми ідеями. Результати обстеження було занесено до таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Результати готовності старших дошкільників діями відгукуватися на неприємності і невдачі інших, проявляти великодушність

та безкорисливу турботу

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Високий	1	6,7	2	13,3
Середній	9	60,0	7	46,7
Низький	5	33,3	6	40,0
Всього:	15	100	15	100

Сформованість навичок компромісної та конструктивно взаємодії з навколишніми у різних видах діяльності.

З метою виявити уміння дітей конструктивно та поступливо взаємодіяти, ми запропонували дітям викласти із заготовлених елементів казковий сад. І підказали: якщо комусь чого-небудь не вистачає, то можна ділитися і обмінюватися елементами між собою.

Дане завдання виявляє здатність і бажання дитини допомогти, зрозуміти та врахувати потреби іншого, знаходити компроміси у взаємодії, прояв різної емоційної реакції на прохання товаришів, почуття рівноправності, а також уміння справедливо співпрацювати та оцінювати як свою роботу, так і чужі, не дивлячись на мотивацію – бути кращим.

Спостерігаючи за роботою дітей, ми виявили умовних три групи дітей.

Перша незначительна група виділялася такими характеристиками: відмовляються допомагати іншим, не діляться своїми деталями (робить це лише під тиском інших дітей і лише в обмін на інший елемент), зрештою нічого не можуть скласти. Часто вони конфліктують, заздять іншим, дають негативні оцінки роботам дітей, насміхаються, ігнорують несправедливу критику дорослого на роботи інших, але не сприймають критику у свій бік. У деяких вихованців цієї групи відсутня зацікавленість і увага до дій та успіху однолітків взагалі, сам не оцінює роботи інших, на несправедливу оцінку не реагує.

Найбільшу кількість дошкільників ми зарахували до другої групи, де діти виявили уміння конструктивно взаємодіяти, не відмовляються допомогти, але лише після того як виконають свою роботу, вислуховують пропозиції

товаришів, але не враховують їх, діють відповідно своїх інтересів. Вони періодично спостерігають за діями та прагненнями товаришів, включаються у обговорення, роблять демонстративні оцінки (порівнюють із собою, хвалять свою роботу), не адекватно сприймають негативну оцінку своєї роботи, на несправедливість відносно інших не реагують.

Найменша кількість дошкільників виявила уміння доброзичливо, конструктивно і справедливо налагоджувати взаєностосунки із своїми товаришами у спільній діяльності. Вони активно співпрацюють і співпереживають, дозволяють користуватися всіма своїми елементами, не вимагають щось натомість, допомагають та підказують іншим, знаходять компроміси у спорах, справедливо ділять елементи, терпеливо вислуховують бажання інших, доброзичливо реагують на успіх інших, терпеливо вислуховує критику. Важливо те, що є категорія дітей (8 %), які можуть не погодитись із несправедливою оцінкою дорослого, що є виявом сформованості у дитини впевненості у своїй позиції та почуття справедливості.

Результати здійсненої діагностики зафіксовані у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Результати діагностики навичок компромісної та конструктивної взаємодії старших дошкільників з навколишніми у різних видах діяльності

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)		Контрольна група (ЕГ)	
	Абс.	%	Абс.	%
Конструктивна і справедлива взаємодія	3	20,0	4	26,7
Егоїстична взаємодія	7	46,7	6	40,0
Конфліктна взаємодія або вияв байдужості	5	33,3	5	33,3
Всього:	15	100	15	100

Таким чином, отримані результати обстеження сформованих показників за поведінковим компонентом засвідчили, що відносно сформоване у дітей старшого дошкільного віку бажання допомагати, мотивом якого є співчуття, але часто вони не знають як допомогти. Також зафіксовані ситуативні прояви терпимої взаємодії та елементи відстоювання своїх позицій, які мають дещо

егоїстичний характер, а інколи переростають у конфліктну реакцію, що не може стати якісною основою для толерантної поведінки.

Найгірший стан із сформованими навичками дієво відгукуватися у проблемних ситуаціях та конструктивно вирішувати конфліктні ситуації.

Середній коефіцієнт результатів виконання усіх завдань за показниками поведінкового компоненту отримано шляхом співвідношення суми отриманих даних за кожним завданням до їх кількості. Отримані і обраховані результати занесено до таблиці 2.12. Таблиця 2.12

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнями вихованості толерантної поведінки за показниками поведінкового компоненту

Рівні	Експериментальна група (ЕГ)	Контрольна група (ЕГ)
	%	%
Високий	15,6	17,8
Середній	48,9	48,9
Низький	35,5	33,3
Всього:	100	100

Отримані дані обстеження результатів вихованості толерантної поведінки за поведінковим компонентом свідчать про занижений рівень готовності дітей старшого дошкільного віку налагоджувати стосунки із оточуючими та діяти на засадах толерантності в порівнянні з результатами емоційного та пізнавального компонентів. Факти говорять про те, що рівень обізнаності старших дошкільнят з проблеми загальних морально-етичних норм турботливих і доброзичливих, взаєностосунків та поведінки достатньо високий, але не має уміння обґрунтовано пояснити що стосується наслідків порушення цих норм та правил. Проте прослідковується домінування високих результатів за показниками емоційного компонента так як дітям цього віку характерне позитивне емоційне сприйняття навколишніх і природна здатність до співчуття та емоційності.

Отже, у ході експерименту були встановлені рівні вихованості толерантної поведінки старших дошкільників експериментальної і контрольної груп на початковому (констатувальному) етапі дослідження, за кожним з показників.

Середній коефіцієнт отримано шляхом співвідношення суми отриманих даних за усіма компонентами на їх кількість, що наочно представлено на рисунку 2.1.

Результати обстеження, що визначають ступінь вихованості в дитини знань та розуміння, ціннісного ставлення, умінь та толерантної поведінки, скоригували і підтвердили наші припущення щодо характеристик дітей за трьома рівнями вихованості толерантної поведінки:

Рис. 2.3. Результати сформованості толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в експериментальній (ЕГ) і контрольній (КГ) групах (констатувальний етап експерименту)

Високий рівень: це діти з конструктивною моделлю взаємодії і їм характерні: ґрунтовні знання щодо моральних норм і правил взаєностосунків з навколишніми, способів їх прояву, розуміння того, що всі люди різні, усвідомлення сутності терпимих та доброзичливих взаєностосунків. Вони здатні до емпатії, розрізняти емоційні стани самих себе та однолітків, сприймати та адекватно на них реагувати, виявляти емоційно та дієво позитивне ставлення до іншої людини, її емоційні переживання. У них сформована мотивація на прояв доброзичливості, турботи і чуйності, вміння стримувати негативні емоції, конструктивно взаємодіяти з однолітками, домовлятися, узгоджувати свої дії з іншими.

Середній рівень: діти, у яких переважає суперечливо-ситуативна модель взаємодії. Їм характерне часткове розуміння основних понять про загальнолюдські морально-етичні цінності, правила взаємостосунків з оточуючими. У них сформоване розуміння власних і чужих емоцій, але емоційний відгук на почуття оточуючих, емпатія і позитивне ставлення до однолітків виявляються вибірковими, згідно з власними інтересами. Вони мотивовані на зовнішній прояв доброзичливості, турботи і чуйності, реагування на емоційні стани та поведінку однолітків, але визначається це більше вказівками дорослого, його контролем або вигодою для самої дитини. Їхні емоційні переживання та вчинки часто набувають прагматичний характер. Часто вони не хочуть конструктивно взаємодіють з іншими, подекуди конфліктують з ними, проявляють категоричність у відстоюванні своїх позицій.

Низький рівень: цій категорії дошкільників характерна деструктивна модель взаємодії. Це виявляється у наявності фрагментарних знань щодо моральних норм і правил доброзичливих взаємостосунків, відсутності розуміння того, що всі люди різні, недостатньому усвідомленні сутності терпимої поведінки, турботливого й чуйного ставлення до оточуючих. Їм притаманне егоїстична самооцінка, невміння ідентифікувати емоційні стани самих себе та однолітків; байдуже ставлення до інших, їх емоційних переживань, відсутність мотивації до вияву турботи і чуйності. Позитивне ставлення до ровесників демонструють лише до референтної групи, проте воно є короткочасним, нестійким. У них не сформовані вміння стримувати негативні емоції, а взаємодія з однолітками носить деструктивний характер, часто конфлікт завершується агресивними діями. Результати констатувального етапу дослідження дали підстави вважати стан навчально-виховного процесу в дошкільних навчальних закладах досліджуваної проблеми та рівень вихованості її у самих вихованців як такий, що потребує корегування.

2.3. Перебіг процесу виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантної поведінки на засадах національних цінностей

У цьому підрозділі представлено хід проведення формувального етапу дослідження, який був організований за такими напрямками:

- робота з організації цілеспрямованої і конструктивної взаємодії колективу педагогів та сім'ї з метою створення толерантного виховного середовища;
- педагогічна робота зі старшими дошкільниками з метою виховання у них толерантної поведінки на засадах національних цінностей.

На початку формувального експерименту згідно із першим напрямом була проведена насамперед пропедевтична робота з педагогами, які працюють з вихованцями експериментальних груп та їхніх батьків. У першу чергу ми сподівалися, що саме педагогічні колективи дошкільних закладів зможуть забезпечити ту основу для проведення експерименту, яка створюватиме усі необхідні умови для реалізації основного завдання дослідження: виховання толерантної поведінки у дошкільників. Нашим завданням було підвищити рівень їхньої професійної компетентності з досліджуваної проблеми, виробити навички толерантної взаємодії з колегами, батьками та вихованцями. Відповідно були заплановані і проведені інтерактивні види роботи: семінари, тренінги, педагогічні читання, консультації, дискусії, проблемні круглі столи, педагогічні ринги, „мозкові штурми”, відкриті перегляди та обговорення різних видів освітньої діяльності. Проаналізуємо перераховані інтерактивні методи роботи:

1. Теоретико-методичний семінар з теми „Психологія толерантності людських стосунків”. Мета – ознайомити педагогів з історичним та теоретичним аспектом досліджуваної проблеми, а також із сучасними тенденціями розвитку її в освітньому просторі.

На початку роботи нами було проведене тестування педагогів на виявлення здатності до толерантності та емпатії (*додатки Ж, З*). У подальшому – бесіда на виявлення загального розуміння основних понять проблеми (*додаток К*). Обговорення здійснювалося у вигляді інтерактивної ділової гри „Спільний проект толерантного колективу”, в якій учасники:

- ділилися своїм розумінням даного поняття,
- складали портрет толерантної людини,
- брали участь у тренінгах, розв’язанні педагогічних ситуацій і виконанні вправ „Вчимося розуміти та поважати інших”, „Побачення”, „Згода, незгода, оцінка”, „Повітряні кулі”,
- складали асоціативний ряд до слова „толерантність”,
- визначали сформованість власних толерантних якостей
- виконували низку інших завдань для закріплення отриманої інформації. Окремі зразки завдань і вправ наводимо у *додатку Л*.
- Наприкінці семінару були підведені підсумки щодо важливості теми обговорення. Визначено необхідність виховання у собі толерантних рис, як професійно важливих якостей, які зумовлені завданнями, змістом та характером діяльності педагога. На завершення була ухвалена угода про проведення роботи зі створення толерантного середовища та формування даної якості в усіх учасників процесу виховання в освітньому закладі.
- **2.** Методологічний семінар з теми: „Плекаємо толерантність на засадах національних цінностей”, у ході якого вихователі дитячих груп, що беруть участь в експерименті були ознайомлені з основним змістом і методикою експериментальної роботи, метою, завданнями, теоретичними основами педагогічної роботи з дітьми щодо виховання толерантної поведінки на засадах національних цінностей. Також було окреслено напрями роботи (з батьками і вихованцями) та надано рекомендації щодо використання різних методів, прийомів, засобів і форм означенкої роботи а також її планування.
- **3.** Навчально-методичні тематичні тренінги для вихователів експериментальної групи дітей: „Вчимося толерантності”, „Методи та прийоми виховання толерантності у дітей”.
- Мета тренінгів була ознайомити учасників із способами толерантної взаємодії, сформувати навички безумовного прийняття вихованців, навчити прийомам активного та ефективного слухання, вправляти у безконфліктному, терпимому вирішенні проблемних ситуацій з вибором „Я-повідомлення” чи „Ти-повідомлення” (*додаток М*) [67, с. 78–89].

- У ході роботи здійснено аналіз стану стосунків „вихователь-співробітник”, „вихователь-дитина”, „вихователь-батьки”, „дитина-дитина” та зроблені відповідні висновки. По закінченню тренінга, враховуючи вікові особливості дітей, результати і висновки щодо виконання поставлених завдань, його учасниками були сформульовані вимоги до стилю стосунків вихователя з дітьми, які б відповідали принципам толерантності.
- Всі погодилися, що дотримання таких способів взаємостосунків із вихованцями та колегами може сприяти створенню толерантного середовища у колективі, а відтак – створенню визначених педагогічних умов для виховання цієї якості у старшого дошкільника.
- Таким чином, у ході здійсненої роботи з педагогічним колективом відбулося розширення знань з проблеми дослідження, ознайомлення із різноманітними формами і методами виховання толерантної поведінки дітей старшого дошкільного віку, набуття навиків практичних умінь з організації відповідного навчально-виховного процесу через налагодження толерантних, доброзичливих стосунків та пошуку оптимальних методів і форм організації роботи з вихованцями у майбутньому. Цілком логічним є висновок про те, що ефективність здійснення процесу виховання дітей з окресленого напрямку не можлива без залучення до нього батьків вихованців.
- Тому наступним завданням першого напрямку роботи була співпраця із родинами дошкільнят. Педагогічну підтримку виховання толерантності в сім’ї ми окреслюємо як процес спеціально організованої взаємодії ДНЗ і сім’ї, який спрямований на мобілізацію внутрішніх ресурсів членів родини, актуалізацію толерантного виховання та корекцію відповідних стосунків. Ця діяльність передбачала педагогічну просвіту та її реалізацію у різних формах, які мали певну системність та послідовність і проходила за такими основними напрямками:
 - 1. Розширити обізнаність батьків про поняття і характеристики „толерантності” та налагодження їх конструктивної співпраці із педагогічним колективом ДНЗ з даного питання. Для цього проводилися: тестування, опитування (*додаток Н*); консультації, круглі столи,

батьківські збори, де обговорювалися рекомендовані теми (*додаток П*); ділові ігри з батьками (*додаток Р*).

- 2. Сформувати усвідомлення важливості виховання вказаної якості у себе та в дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до оточуючих, до своїх дітей, усвідомлення їхньої індивідуальності та особливості, розуміння їхніх успіхів, проблем та причин, що до цього призводять. Серед методів і форм роботи з цього напрямку нами використовувались такі, як: індивідуальні бесіди, серія ділових ігор-занять, тренінги у рамках організації роботи «школи молодих батьків», розповсюдження пам'яток для батьків (*додаток С*).
- Особливо ефективним методом виявилась спільна праця батьків, педагогів та дітей на ділянках дошкільного навчального закладу. Працюючи разом кожен із учасників мав можливість глибше зрозуміти деякі особливості взаємозв'язків.
- 3. Ознайомлення батьків з методами налагодження толерантних стосунків з дітьми. Для вирішення цього завдання ми організували батькам тренінг із вправління побудови різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій, ознайомили з прийомами активного і ефективного слухання, з методами заохочення та допустимого покарання (*додаток М*).
- У спільній роботі з родинами ми визначили найсприятливішу форму взаємодії між дорослими і дитиною – співробітництво, а в окремих випадках компроміс. У ході аналізу різних ситуацій було доведено, що ті батьки, які у стосунках дотримуються співробітництва з дітьми, стають для неї авторитетом, бо керують і дисциплінують без застосування сили. Такі батьки своєю поведінкою надихають, пояснюють і стимулюють своїх дітей, а це за допомогою підтримки її відповідальності і незалежності сприяє розвитку толерантної особистості.
- Таким чином, було зроблено висновок, що доля дитини в руках її батьків, оскільки відбувається: розвиток комунікативних та інтелектуальних здібностей, розуміння самого себе та навколишніх людей, створюються

емоційне благополуччя та комфорт, які реалізуються через любов до дитини на засадах толерантності, поваги і співробітництва.

- Наступний і основний напрям формувального експерименту – робота зі старшими дошкільниками щодо виховання у них толерантної поведінки на засадах національних цінностей. Запорукою її ефективності може стати реалізація педагогічних умов за розробленою поетапною педагогічною системою, яку зображено схематично (рис. 3.1) і взято нами за основу.
- I етап – перцептивного накопичення елементарних знань та уявлень про толерантність та її важливість у стосунках людей, усвідомлення багатогранності, розмаїтості людського суспільства, унікальності кожного і власного „Я”, необхідності розуміти і доброзичливо ставитись до інших задля мирного співіснування з ними. На цьому етапі досліджувалися та розроблялися методи, що впливають на формування показників за пізнавальним критерієм.
- II етап – розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів дитини: здатності розрізняти та оцінювати емоційні стани та почуття, розвиток емпатії та доброзичливих проявів, поступливого та рівноправного ставлення до навколишніх. Для цього добиралися і розроблялися методи, що впливають на розвиток показників за емоційним критерієм.
- III етап – етап формування навиків толерантних стосунків дітей з навколишніми на основі конструктивної, терпимої і компромісної взаємодії, що забезпечувало реалізацію показників за поведінковим критерієм.

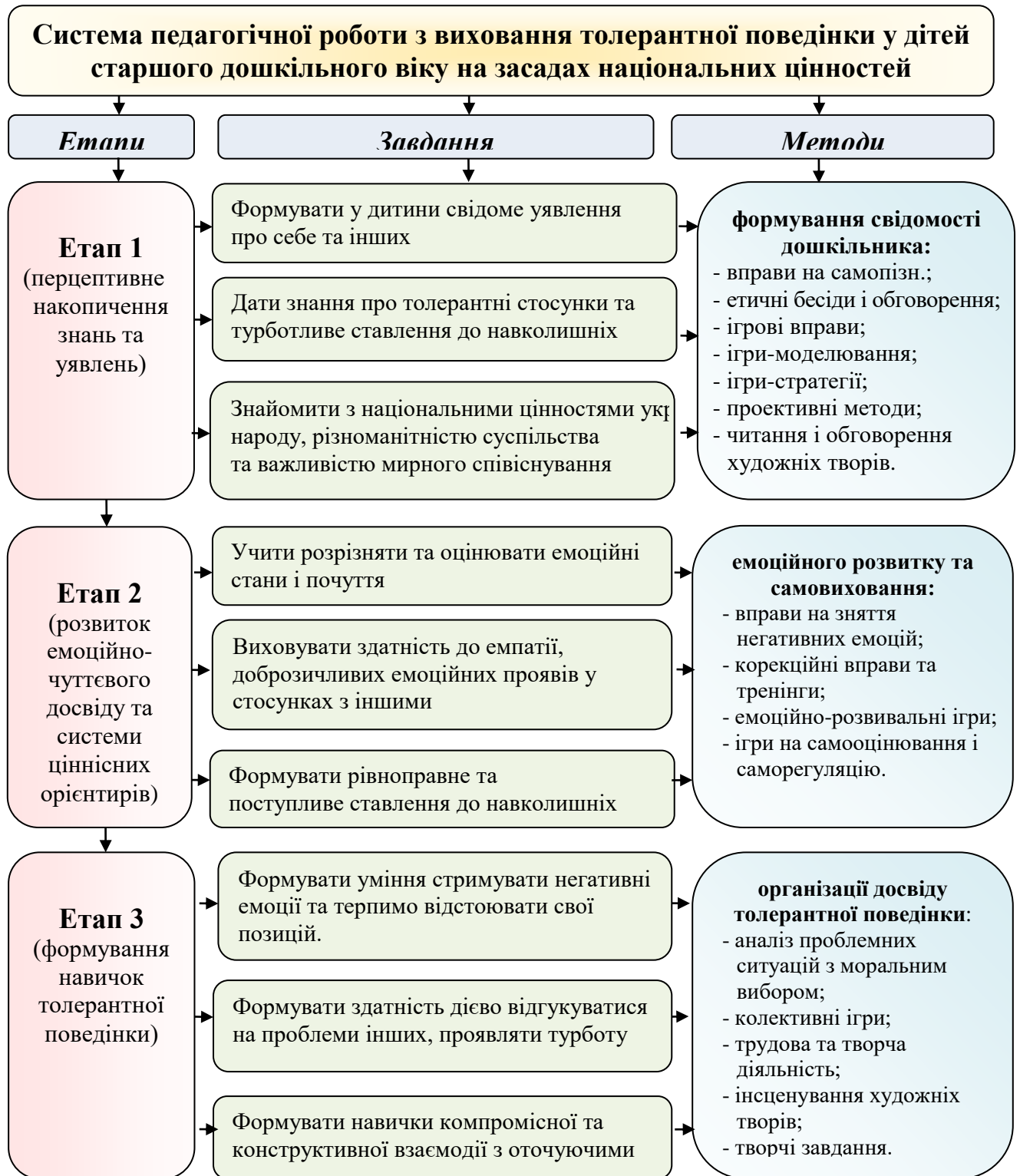

Рис. 2.4. Система педагогічної роботи з виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей

Формувальними засобами впливу були обрані: сюжетно-рольові ігри, модельовання проблемних ситуацій та педагогічних провокацій, вправляння і вправи, творча діяльність, спільна праця, підготовка та проведення свят.

Для ефективного і якісного досягнення мети використовувалися різні методи: соціально-перцептивні, імпровізаційні, ситуаційні, моделювальні. Збирали, структурували й модифікували інтегровані заняття, ігрові технології, проблемні ситуації, логічні завдання, вправи таким чином, щоб зміст їх відображав поставлені завдання на кожному етапі даного експерименту.

Кожен із визначених етапів, як частина цілого, відносно самостійний і взаємопов'язаний з іншими, має свій зміст, завдання, методи і форми виховної роботи.

I етап – перцептивне накопичення знань та уявлень. Для подолання недоліків формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку, які виявлені у ході констатувального дослідження знань та уявлень дітей з означеної теми, нами були сформульовані такі завдання на цьому етапі:

- формувати у дитини свідоме ставлення до самого себе, як до особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, свої переваги і недоліки;
- знайомити дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, у тому числі з поняттями: терпимість, милосердя, доброзичливість;
- формувати знання національні цінності українського народу, про різноманітність, багатонаціональність людського суспільства та важливість мирного співіснування між ними.

Для реалізації цих завдань нами були проведені раз на тиждень тематичні комплексні заняття за темами: «Україна – моя Батьківщина», «Національні символи», «Обереги і народні символи», «Свята та звичаї українського народу», «Я – маленький українець», «Нашому роду нема переводу», «Дещо з української минувщини», «Безліч у світі людей і країн», «Ми за мир у всьому світі», «Відстоюємо свої права». У ході роботи ми уточнювали і закріплювали поняття дітей про рідну країну, національність людей, що проживають у ній, характерні риси вдачі українського народу; формували уявлення дітей про національну і народну символіку, обереги українців; поглиблювали знання про національні традиції; формували поняття про героїчне минуле рідного народу, виховували патріотизм, почуття приналежності до свого народу, збагачували знання дітей про родину. Давали поняття про різноманітність, спільність і

багатонаціональність людського суспільства, яке живе на одній планеті. Навчали розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та інших народів, що живуть як на території нашої країни, так і за її межами. Знайомили з характерними елементами різних культур (мова, народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво, народні ігри тощо). Стимулювалося бажання дитини пізнавати культуру свого народу (через казки, приказки, твори народного мистецтва) та виховувалося позитивне і шанобливе ставлення до культури інших народів. Зразки занять наводимо у *додатку Т*.

Щоб переконати дітей у тому, що всі люди різні і що це – добре, проводили ігрову вправу „Витинанки”. Вихователь повідомляє правила гри: усі вказівки виконуються відразу, без додаткових пояснень. Дітям пропонується дотримуватись однакових інструкцій, працюючи з однаковими аркушами паперу. „Розділити аркуш на 4 частини, зрізати правий верхній кут, скласти фігуру навпіл, заокруглити ножицями гострий кут, скласти фігуру навпіл, відрізати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру. З чим вона асоціюється? Чому витинанки відрізняються, усі ж виконували однакові вказівки?” (висновки дітей).

Міркування педагога: отримані витинанки вийшли різними, бо всі ми різні. Кожне вимовлене слово по-різному сприймається і пробуджує в нас різні емоції і реакції. У зв'язку з тим, що витинанки неоднакові, загальна картина лише виграє – вона стає різноманітнішою й видовищнішою. Аналогічно відрізняються люди – зовнішністю (раса, шкіра, стать, очі, вік, фігура) і внутрішнім світом (характер, віра, політичні погляди, культура, освіта). Доброта, ввічливість, людяність, як і інші якості, більшою чи меншою мірою притаманні кожній людині. Відмінності, що існують між людьми, є предметом особистісного збагачення кожного з нас. Якість суспільства залежить від того, як уживаються одне з одним люди, які його складають, від того, наскільки вони сприймають одне одного, навчаються одне в одного і підтримують одне одного заради спільної мети – комфортного життя кожного.

Також ставилося завдання дати дітям розуміння того, що ми не лише різні, але й схожі між собою. Для цього проводилась аналітична вправа „Чим ми схожі?”.

Хід вправи: Учасники сидять колом. Ведучий запрошує в коло одного із учасників, який чимось реальним чи уявним схожий із ведучим (схожість може бути зовнішня, якісь факти із біографії, чи риси характеру, уміння, досягнення). Гра продовжується до тих пір, поки всі учасники не зберуться у колі. Вихователь підсумовує, що виявляється всі ми різні і схожі одночасно, а об'єднує нас – дитячий садок.

Робота була націлена на усвідомлення дитиною, що пізнавати інших людей – це цікаво і прекрасно. Багаторазово проводилась вправа „Чарівник”, мета, якої виховувати доброзичливе ставлення один до одного, уміння проявляти уважність до ровесників. У ході гри діти по чергово виконували роль чарівника, який виконував бажання інших: Насті додавав сміливості, Катрусі – ніжності, Андрію – впевненості тощо.

Важливо було переконати вихованців, що кожну людину треба сприймати такою, якою вона є: не лякатися, не глузувати, не засуджувати, а намагатися зрозуміти. Так, наприклад, з дітьми проводилась вправа „Чи може Баба Яга бути доброю?”, де педагог пропонував знайти позитивні якості у негативних героїв казок. Дітям пропонувалося поміркувати, чому вони стали злі й сердиті, чи завжди вони були такі, як зробити їх іншими.

Особливості занять, які проводились із дітьми полягали у тому, що вони будувалися на гуманістичній основі, суб'єкт-суб'єктного підходу у взаємодії педагога з дітьми і передбачали дотримання низки правил:

- створення позитивної і доброзичливої атмосфери спілкування;
- свободу висловлювання і поведінки дитини в різних видах діяльності;
- висловлювання взаємних оцінок та суджень дорослого і дитини з різних ситуацій без порівнянь, звинувачень і образ;
- уміння терпимо вислуховувати будь-яку відповідь, ідею, рішення учасника взаємодії;
- недопущення насильства, жорстких методів обмеження поривів та бажань дітей.

Неодмінною умовою першого етапу є формування у дитини усвідомленого образу „Я” та адекватної позитивної самооцінки, сприйняття самого себе як

унікальної особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, характерні якості і почуття, певні переваги і недоліки у порівнянні з іншими. Пояснити, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, можливостями, уміннями, але у той же час, схожа на інших людей і має, так як і всі, певні недоліки і проблеми. Ми намагалися, перш за все, забезпечити емоційну підтримку кожній дитині, створювати атмосферу прийняття та поваги до кожного. Для цього нами були розроблені специфічні тренінгові заняття за такими темами: Який ти? Розкажи про себе (створення книги про себе); Що я вмю, що я знаю, що я можу (психологічне інтерв'ю); Мій настрій: коли я буваю злий, веселий, щасливий, роздратований, жалісливий ...? (Робота з піктограмами); Складання родового дерева, власного герба (арт-терапія).

Наведемо приклади використаних вправ.

Вправа „Хто ти?“, Проективний малюнок „Створи свій герб“ Корекційно-профілактична вправа „То весело, то сумно“

Ми вважаємо, що ці теми будуть цікаві для дітей і важливі для формування їх толерантності.

Для образного закріплення та систематизації означених тем були запропоновані низка тренувальних ігрових завдань, ігор та вправ таких як дидактичні ігри „Будь доброзичливим“ та “Правильно – неправильно” та гра-модельювання „Барвисте намисто“, (*Додаток У*). У ході ігор діток знайомили з різними моральними поняттям терпима людина, доброзичлива, чуйна, і т.п.); розвивали вміння класифікувати дії за моральними якостями, міркувати, пояснювати та обґрунтовувати власну думку, опираючись на знання про моральні норми поведінки;

Далі важливо було навчити дітей усвідомлено характеризувати моральні вчинки. Використовувати літературні та художні твори, під час обговорення яких дошкільника вчать аналізувати і оцінювати події, співчувати героям оповідань, музичних творів, казок, віршів, застосовуючи прийом емпатії. Це допоогло дітям навчитися адекватно порівнювати себе з іншими, передбачати події та використовувати набуті знання своїй поведінці. Підбираючи художні твори для обговорення та бесід ми врахували принципи, які були визначені у

досліджені Т. Фасолько [105, с. 114] і адаптовані до нашої проблеми. Перелік добору літератури поданий у *додатку Ф*.

II етап – розвиток емоційного досвіду і системи ціннісних орієнтирів.

В ході констатувального експерименту ми пересвідчилися, що емоційна сфера дитини зумовлена природньою чутливістю дитини і сформована найкраще у порівнянні з іншими компонентами. Просліджувалась тенденція до розвитку егоїстичної емоційності дитини та невміння адекватно і справедливо оцінювати почуття і стани інших людей. Для подолання недоліків розвитку ціннісної і емоційно-чуттєвої сфери дитини з досліджуваної проблеми були визначені наступні завдання:

- навчити дитину оцінювати та розрізняти свої і чужі емоційні стани, почуття, співвідносити їх із вимогами дорослих
- формувати уміння адекватно реагувати на вчинки, почуття, та позиції навколишніх
- учити керувати власними емоціями, проявляти рівноправне та справедливе ставлення до навколишніх.

В ході нашого експерименту важливими, ми вважали, створення позитивної емоційної атмосфери в групі, яка включала такі елементи: традиційні прощання і зустрічі дітей з усмішками, веселими репліками і запитаннями про проведений час вдома; стимулювання добрих справ (у групі стояла скринька „Добрих справ”, куди вкидали зірочку за кожен відповідну справу, а вкінці тижня підраховували результати); обов’язкове дотримання правил доброзичливості та турботливості у стосунках між фігурантами освітнього процесу; заборона на образливі слова (той, хто їх ненароком вживав, той мав спокутувати добрими справами); заборона покарання, яке містить елементи приниження і порівняння з іншими; відсутність насильства і примусу.

Робота з емоційно-оцінного розвитку дітей дошкільного віку була побудована на матеріалах зрозумілих і близьких дітям, пов’язаних з актуальними для них проблемами. Для кращого результату ми намагались дотримуватися такої структури заняття: вітання, постановка мети з мотивацією дитячої діяльності, обговорення і розв’язання проблемних ситуацій, вправлення

різних емоційних проявів, рефлексія і ритуал прощання. Приклад такого заняття представлено у *додатку X*.

Протягом дня у різних частинах режимних процесів проводились розвивальні, творчі, корекційно-профілактичні вправи та ігри: „Покажи свої почуття”, „Чарівні окуляри” „Чарівні будиночки”, „Наші емоції” та ін. Мета: тренувати вміння розрізняти різні емоційні стани; розвивати дитячу емоційність, вправляти у здійсненні адекватної самооцінки; учить дітей виражати дружні почуття різними способами (лагідний погляд, усмішка, спокійна мова, відповідні жести та міміка). Також знайомили дітей з проявом зовнішніх ознак агресії, неприступності, образи, та методами уникнення негативних емоцій та агресії. Учили проявляти співчуття, симпатію, інтерес та уважність один до одного.

Для виконання завдання емоційно-ціннісного етапу були запропоновані вправи та ігри на виховання у дітей емпатії та чутливості. Особливо багато було використано із адаптованої інноваційної технології ТРВЗ (теорія розв’язання винахідницьких завдань) Г. Альтшуллера [29, с. 210–233]. Приклад гри «Щасливі предмети», «Уяви себе

Для виховання рівноправного і справедливого ставлення дітей до навколишніх була розроблена серія занять на розвиток правового світогляду дітей на основі знайомлення їх із своїми правами, а також підібрані ряд художніх творів та аналітичних вправ. Експериментально-аналітична вправа „Відбитки”, гра-експеримент „Павутиння”, гра „Ланцюжок протиріч

Отже, використовуючи систему спеціально підібраних методів та прийомів ми формували і розвивали емоційно-чуттєву сферу дітей, здатність до емпатії та співчуття; вміння розрізняти свої і чужі емоції і почуття; терпимо зносити те, що не подобається; проявляти справедливе та рівноправне ставлення до навколишніх. Щоб закріпити отримані вміння необхідно створити умови для переходу від теоретичних знань і емоційних переживань, розуміння необхідності відповідних навиків взаємостосунків до реального використання і вправляння їх на практиці. Для цього був започаткований і проведений третій етап формувального експерименту.

III етап – формування навичок толерантної поведінки.

Виявилось, що у вихованців найменше сформований поведінковий компонент, який характеризувався відсутністю навиків толерантної взаємодії з навколишніми на основі конструктивності і доброзичливості. Вони не уміють дієво відгукуватися на проблемні ситуації, проте мають бажання допомагати, мотивом якого є природна доброзичливість та співчутливість дошкільників. Конструктивна взаємодія відбувалася переважно під контролем дорослих. Виявлена велика група дітей з низьким рівнем уміння стримувати свої емоції. Низький рівень сформованих у дітей навиків толерантних взаємостосунків у колективі на констатувальному етапі дослідження та ряд недоліків у мотивації цих стосунків визначили такі завдання:

- навчати дітей правилам культурного відстоювання своїх позицій на засадах доброзичливості та терпимості;
- формувати здатність відгукуватися на страждання, неприємності інших та прагнення допомагати їм;
- сформувати уміння терпимо та конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності.

Щоб реалізувати перше завдання третього етапу ми намагалися вихованцям прищеплювати базові соціальні навички: правила культурної взаємодії, уміння доброзичливо відстоювати свою позицію, думку, бажання, терпимо вислуховувати інших, навіть коли це не цікаво, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших.

Педагогам радили постійно звертати увагу на те, щоб діти вчилися керувати своїми емоціями, що є найважливішою умовою дружніх толерантних стосунків з оточуючими. Формувати ці уміння найкраще у процесі колективної активної взаємодії: в іграх, під час праці, музичної і художньої творчості, на фізичних заняттях. Ці види діяльності найбільше викликають прояв бурхливих почуттів. У дітей виникає бажання виразити їх, поділитися з іншими, а також саме тут виникають елементи змагань, які спонукають дітей до проявів егоїзму і несправедливості, з метою досягнення кращих результатів. Бурхливі емоції, які при цьому виникають нерідко призводили до конфліктів і агресії. Коли ж емоції переповнювали малят, ми рекомендували їм короткі психологічні тренінги.

Наприклад, тренінг емоційної стриманості „Візьми себе у руки”. Дітям пояснювали: коли вони схвильовані, сердиті чи хочуть когось вдарити, щось розкидати, то існує простий спосіб довести собі, що ти можеш взяти себе в руки і стриматися, показати свою силу волі. Для цього потрібно охопити долонями свої лікті і сильно притиснути до грудей – це поза витриманої людини. А щоб не накопичувалися негативні емоції і агресія, діти можуть проявляти їх соціально-прийнятними способами: пом’яти і пошматувати стару газету, побитися надувними молотками, боксерськими рукавичками по груші, покричати у „Мішечок злості і образ”, намалювати свою злість чи образу та інтенсивно покреслити її.

Важливо навчити дошкільнят соціально-прийнятним способом відстоювати свої бажання та інтереси, мирно досягати своєї мети у взаєностосунках без застосування сили. Для цього використовували тренувальні вправи „Умій відмовити”, „Чарівний тинок”. Ми прагнули організувати таку діяльність, яка стимулювала дошкільнят ділитися, радитися, допомагати одне одному, поступатися, ділити радість та переживання, проявляти співчуття і увагу до оточуючих. Тобто, навчити дитину бачити інших добрими очима та не допускати образ і агресії.

Коли ж проявлялися акти нетерпимості чи агресії, ми використовували прийоми переключення, відволікання, особистий приклад.

Нетерпимість у дошкільнят найчастіше проявляється у формі вербальної агресії – обзивання, прізвиська, образливі епітети. Діти, яких багато дражнять, стають замкненими, невпевненими в собі, недружелюбними, нерідко самі стають агресивними. Дорослі спонукали малят замислюватись і приймати адекватні рішення: що робити із забіякою, ябедою? Як реагувати на образу? Що робити, коли хтось дражнить? Одночасно необхідно формувати навички доброзичливої критики вчинків, а не самої людини. Це стосувалося і самих педагогів, яким радили не критикувати вибір дитиною тієї чи іншої позиції. Обрана позиція може відповідати позитивній нормі, але й може бути хибною.

Якщо виявляється останній варіант, педагогу необхідно створити умови, за яких дошкільник самостійно приходив би до правильного вибору. Це буде

запорукою терпимого сприйняття дитини інших позицій та терпимого відстоювання своїх прав і переконань.

Для формування стриманої і ввічливої взаємодії дитини з однолітками були запропоновані низка методів і вправ, які логічно ввійшли в загальну освітню систему дошкільного закладу протягом дня у різних режимних моментах. Особливу увагу педагогів ми акцентували на деяких аспектах проведення вправлянь у розв'язанні проблемних ситуацій. Важливо не давати дітям наперед „правильну” відповідь, а надати їм можливість зробити власний вибір чи прийняти рішення. Рекомендувалося не критикувати дитячий варіант, а намагатися оцінити його, як можливий варіант з певними наслідками. Це сприяло свідомому засвоєнню моральних норм, до яких дитина прийшла сама, а також формуванню впевненості у своїх можливостях. Наведемо приклад деяких вправ, що були використанні на цьому етапі.

Тренувальна вправа „Мої вітання, друже!”, Розвивальна гра „Квітка компліментів”. Надзвичайно дійовими виявилися театралізовані вправи „Відвідини хворого”, „Прихід у гості”, „Вітання з днем народження”, „Новенький” тощо.

Для реалізації другого завдання важливо було сформувати у дітей здатність допомагати один одному у скрутному становищі, що є невід'ємною складовою співчуття. Була проведена **вправа-експеримент „Не намочи ніг”**.

Щоб закріпити здатність дітей приходити на допомогу нужденним проводились низку вправ: „Кошик співчуття”, „Квітка милосердя”, творче завдання „Допоможемо”.

Під час формування усвідомленої толерантної поведінки важливо навчити дітей конструктивно, безконфліктно взаємодіяти з однолітками і дорослими у різній діяльності. Дитина повинен узгоджувати свої цілі, інтереси з цілями та інтересами інших, поступатися „своїм” заради „колективного”, або ж навпаки мусить конструктивно і терпимо відстоювати свою позицію заради досягнення спільної мети. У цьому випадку багато залежить від ролі педагога, який має стати спрямовуючим зразком.

Щоб вправляти дітей у побудові толерантних взаємостосунків у спільній діяльності, ми рекомендували педагогам на інтегрованих заняттях та у

повсякденному житті використовувати проблемні ситуації (як штучно створені, так і ті, що виникають між дітьми та дорослими у ході взаємодії), у які навмисно закладалися педагогічні провокації, а також конкурси, змагання, театральні інсценівки. Застосовуючи ці методи ми враховували висновки вчених про те, що сама по собі діяльність людини – гра, навчання, праця – для формування психічних якостей і рис характеру людини може виявитись процесом нейтральним, якщо між учасниками не організовано стосунки, котрі вимагають співробітництва, співтворчості, взаємодопомоги, колективізму, якщо не відбувається постійне підкріплення ходу діяльності своєрідним стимулюванням взаємовідносин, що спонукають до моральних вчинків і виправданих стосунків. Стимулюючи прояви доброти і толерантності дітей під час роботи, надаючи приклади готовності до конструктивних ідей у процесі вирішення педагогічних задач чи розв'язання проблемних ситуацій з вихованцями, вихователь створює середовище для перспективного розвитку кожної дитини і спрямовує її у потрібному напрямі.

Отже, спільна діяльність породжує між учасниками саме такі взаємостосунки, які зможе організувати педагог. Тому, щоб сформувати взаємини на засадах конструктивного співробітництва і терпимого взаєморозуміння, організовувалися заняття-ігри, основна стратегія яких була формувати у вихованців почуття спільності, бажання бачити в однолітку друга і партнера. У той же час створювалися такі ситуації, коли дитині потрібно було відстоювати власні переконання. У ході цих занять ми радили педагогам, намагатися, не використовувати інструкцій, нотацій, зауважень; не ділити дітей на хороших і поганих. Завдання дорослого – підтримати кожного, показати що всі учасники не конкуренти, а рівноправні партнери, від яких залежить кінцевий результат.

Наведемо приклади використаних ігрових технологій: „Розфарбуй малюнок”, Колективне малювання „Вигадана тварина”.

Важливість третього етапу нашої роботи зумовлена тим, що потрібно було трансформувати зовнішню регуляцію дитячої поведінки на внутрішню. Водночас треба зазначити, що описані етапи формувального експерименту знаходилися у тісному взаємозв'язку та логічно доповнювали один одного. Це сприяло більш повній і ґрунтовній реалізації поставленої мети.

ВИСНОВКИ

На основі нашого дослідження можна зробити наступні **висновки**:

1. Аналіз нормативних документів, новітніх досліджень, наукової літератури, публікацій підтвердив актуальність і важливість проблеми виховання толерантної поведінки підростаючого покоління в умовах сьогодення, так як є новою і недостатньою вивченою.

У наукових доробках низки вчених (Ш. Амонашвілі, І. Бех, А. Асмолов, А. Богуш, О. Коберник, В. Кремень, Т. Кравченко, В. Кузь, В. Маралов, А. Маслоу, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, О. Пометун, І. Рогальська, та ін.) увага акцентується на необхідності ознайомлювати дітей з моральними уявленнями, гуманістичними поняттями, навчати доброті, виховувати в них хороші особистісні властивості вже з дошкільного віку. А дослідженням і систематизацією національних цінностей займалися М. Грушевський, М. Гончаренко, Д. Антонович, С. Божович, В. Винниченко, О. Воропай, С. Герасимов, Є. Маланюк, Д. Джола, І. Зязюн та ін.

У тісному взаємозв'язку і взаємодією специфічних наукових підходів вивчалось змістове наповнення поняття «толерантність»: екзистенціально-гуманістичний: виявлення відповідального, свідомого і осмисленого вибору людини, своєї особистісної позиції та активності щодо побудови відносин; диверсифікаційний підхід: багатоаспектний, багатокомпонентний і складний феномен, який має кілька «основних вимірів»; особистісний підхід: установки, цінності, зміст, як особистісний вимір; фасилітативний підхід: створення умов для розвитку особистості; діалогічний підхід: толерантність міжособистісної взаємодії у спілкуванні з іншим людьми як міжособистісний діалог.

Вивчення літературних джерел і узагальнення теоретичних підходів уможливили скоригувати поняття *толерантність* з врахуванням засадничих установок на національні цінності щоб більш глибинно його зрозуміти, так як толерантність за всіх часів вважалася людською чеснотою. Толерантність – це вміння жити, не заважаючи іншим, терпимість до різних людей, здатність мати

права та свободи, але не порушувати права та свободу інших. *Толерантність* проявляється як особистісна характеристика у ставленні до себе, до інших, до інших груп, до власної групи а також до світу в цілому, розуміння і сприйняття розмаїття власної культури та культур всього світу, форми самовиявлення та самовираження. Ми розглядали ці складові як *критеріальні характеристики* для виховання у старших дошкільників толерантної поведінки через систему національних цінностей.

Ми сформулювали зміст основного поняття даного дослідження – *виховання толерантної поведінки у старших дошкільників* ми розглядаємо як процес виховання, за допомогою механізмів а також створених спеціальних педагогічних умов, особистості дитини дошкільного віку, здатною до свідомих характерних проявів (доброзичливих емоційних проявів та емпатії; безкорисної турботи та чуйності; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності з оточуючими.

2. У процесі нашого дослідження з'ясували, що дошкільний вік – етап первісного становлення особистості, це вік, коли формуються основи характеру, формується ставлення до людей, себе, навколишнього світу, засвоюються моральні норми, розвивається інтенсивно моральність позицій, інтересів та дій, ціннісних орієнтирів.

Цей період характеризується появою низки якісно нових характеристик, які роблять можливим виховання толерантної поведінки у дітей цього віку та стають її *передумовами*, а саме: – формування особистісних якостей: бескорисність; співчуття, великодушність, щедрість, – розширення соціальних зв'язків з оточуючими та із світом; – виявлення здатності підпорядкувати власні мотиви; – інтенсивний розвиток необхідності в різноманітних контактах; – формування регуляції своєї власної поведінки; – можливість появи переживання та незадоволення своїми вчинками; – здатність враховувати і розуміти іншу точку зору; – здатність до стосунків з ким небудь, у самих неочікуваних ситуаціях тощо.

Доказано, що виховання толерантності на засадах національних цінностей пов'язане з етнокультурологією та етнопедагогікою через побутову і родинно-побутову культуру; рідну мову; рідну історію; народні традиції, звичаї, обряди; літературні твори; усну народну творчість; дитячі ігри та забави і є основами для поведінки дітей.

3. Обґрунтовано теоретично, розроблено і впроваджено систему заходів **«Плакаємо толерантність»**, спрямованих на виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей, яка включала:

✓ Методи що формують свідомість дошкільника. Тематичні заняття: *«Нашому роду нема переводу»*, *«Україна – моя Батьківщина»* та ін.; вправи на самопізнання: *«То весело, то сумно»*, *«Хто ти?»*; проєктивні методи: *«Створи свій герб»*; ігрові вправи: *«Витинанки»*, *«Чим ми схожі?»*; читання і обговорення художніх творів: *«Тихо, бабуся відпочиває»*, *«Горбатенька»*, та ін.;

✓ Методи організації досвіду толерантної поведінки. Творчі колективні завдання: *«Розфарбуй малюнок»*, *«Вигадана тварина»*, театралізовані вправи: *«Прихід у гості»*, *„Відвідини хворого»*, *«Новенький»*.

✓ Методи емоційного розвитку та самовиховання. Тренінги та ігри, розвивальні, творчі, корекційно-профілактичні вправи: *„Чарівні окуляри»*, *„Чарівні будиночки»*, *„Наші емоції»*, *„Покажи свої почуття»* та ін.

4. У нашому дослідженні визначено:

– **Показники, компоненти, критерії:** *емоційно-оцінний* – здатність до толерантного ставлення, оцінювання власних емоційних станів; емпатійних проявів; емоційне реагування на вчинки оточуючих; *ціннісно-пізнавальний* – розуміння власних емоцій і учинків; рівень знань про етичні норми та толерантну поведінку; обізнаність у чужому ставленні до інших; *поведінковий* – прояви конструктивної взаємодії з особами що оточують в різних видах діяльності; здатність дієво реагувати на невдачі інших, уміння стримувати негативні емоції.

– *рівні вихованості* толерантної поведінки у старших дошкільників (низький, високий, середній);

– використано діагностичні та констатуючі *методики* для усіх учасників педагогічного процесу: для виявлення стану вихованості толерантної поведінки дітей за критеріями і показниками *емоційно-оцінного, ціннісно-пізнавального та поведінкового*; для діагностики прояву емпатії та виявлення загальної толерантності, також було використано основні *методи* педагогічного дослідження: опитування, бесіди, аналіз поведінкових реакцій дітей, інтерв'ю з дітьми і батьками, педагогічні спостереження тощо.

Зміст експериментальної роботи охоплювало: опрацювання тем соціальної та психолого-педагогічної проблематики в рамках семінарів-практикумів для вихователів, «школи молодих батьків» а також їхніх дітей, де вивчались особливості виховання толерантної поведінки дошкільників, засвоєння дітьми національних цінностей, основи національного виховання тощо; проведення тренінгових занять, вправ, спільних консультацій, ділових ігор; створення ситуацій за вибором, виконання практичних завдань тощо.

Системність і послідовність є важливою характеристикою розробленої системи заходів з виховання толерантності у старших дошкільників.

Проведено аналіз стану вихованості толерантної поведінки у старших дошкільників як результат було з'ясовано, що переважна більшість дітей ЕГ та КГ мають середній і низький рівні сформованості досліджуваної якості, що становить 48,9% (ЕГ), 48,9% (КГ) і 35,5% (ЕГ), 33,3% (КГ) відповідно. 15,6% (ЕГ) та 17,8% (КГ) дітей старшого дошкільного віку мали високий рівень сформованості толерантної поведінки.

Результати, які були отримані, сприяли розробці та застосуванню системи заходів, направлених на виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

5. Дієвість створеної системи заходів з виховання досліджуваної якості була експериментально перевірена та підтверджена її ефективність.

Серії контрольних зрізів, які було проведено за аналогією тих, що

проводились на констатувальному етапі підтвердили позитивну динаміку у вихованні толерантної поведінки: в експериментальних групах дітей з середнім та низьким рівнями відбулося зменшення на 13,4 % і 6,6 %, з високим рівнем вихованості збільшилось на 20,0. У дітей старшого дошкільного віку з контрольної групи також відбулись позитивні зрушення за усіма показниками, але вони недостатньо значні у порівнянні з дітьми експериментальної групи. Різниця в середньому складає 13,3 % на користь дітей експериментальної групи. А це вже свідчить про ефективність запропонованої системи заходів.

Варто підкреслити, що організована під час педагогічного експерименту робота дала можливість позитивно вплинути на процес виховання толерантної поведінки у старших дошкільників; це зробило можливим усвідомити певні національні (історична пам'ять, любов до рідної культури, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини, мови, національних свят і традицій) і універсальні життєві категорії значно глибоко (мудрість, справедливість, правда, любов, чесність, гідність, краса) та викликати зацікавленість до них; змінити стиль спілкування дітей; поведінку, підвищити їх впевненість; викликати бажання більш змістовно спілкуватись, навчити виявляти своє ставлення до певних життєвих ситуацій; налагоджувати нові контакти тощо.

6. Використані у дослідженні матеріали склали основу для розробки методичних рекомендацій вихователям, батькам, практичним психологам ДНЗ, з метою їх подальшого застосування в практичній діяльності як такі, що будуть оптимізувати процес виховання толерантної поведінки у дітей старшого дошкільного віку на засадах національних цінностей.

7. Увага науковців до даної проблеми, здобуті практичні та теоретичні матеріали нашого магістерського дослідження, не вичерпують усього комплексу її розв'язання і не претендують на всебічне розкриття, а лише розширюють коло подальших досліджень. Потребують вивчення проблеми наступності у вихованні толерантної поведінки дітей дошкільного віку і молодших школярів, впливу статевих і вікових особливостей на характер толерантної поведінки вихованців тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т.Ф. Ціннісні орієнтації сімейного виховання: концепція реалізації. *Рідна школа*. 1997. №10. С. 69-73.
2. Асмолов А.Г. Толерантность : различные парадигмы анализа. Толерантность в общественном сознании России. Москва, 1998. 135 с.
3. Асмолов А.Г. Историческая культура и педагогика толерантности. *Мемориал*. 2001. № 24. С. 61-63.
4. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. *Дошкільне виховання*. 1999. 23 с.
5. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / за наук. ред. та упоряд. О.Л. Кононко. Київ: Світич, 2008.
6. Барилєнко Н.В. Становление взаимоотношений у старших дошкольников в совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1996. № 4. С. 24-31.
7. Батурина О.С. Соотношение понятий «толерантность» и «терпимость» / *Материалы IV Всероссийского съезда РПО 18-21 сентября 2007 года. Т. 1. Психология – будущему России*. Москва: Ростов-на-Дону : Изд-во «Кредо», 2007. С. 84-85.
8. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Э. Берн ; пер. с англ. А.И. Федорова. СПб. : Талисман, 1994. 432 с.
9. Бєх І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124-130.
10. Бєх І.Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 3-22.
11. Бєх І.Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2. С. 19.
12. Богуш А.М. Методика навчання української мови в дошкільних закладах : навчальне видання. Київ : Вища школа, 1994. 327с.
13. Богуш А.М. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ. Київ : Слово, 2008. 408 с.

14. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
15. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании. *Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление*. Красноярск, 2003. с. 104-117
16. Бутківська Т. Цінності в контексті соціокультурності освіти. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 3. С. 33-39.
17. Вашак О. Сім'я як осередок виховання у дітей екологічної безпечної поведінки. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць*. Київ, 2006. Вип. 9. С. 310-316.
18. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
19. Вишневський О. На тернистому шляху до себе. *Рідна школа*. 1995. № 5. С. 12-17.
20. Воспитание гуманных чувств у детей / под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло. – К. : Рад. школа, 1987. – 174 с.
21. Годовикова Д.Б. Влияние общения с взрослыми на общение детей со сверстниками. *Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии* / под ред. М.И. Лисиной. М. : Педагогика, 1980. С. 17-24.
22. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис.... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2003. 214 с.
23. Гончаренко А.М. Педагогічні умови та шляхи формування гуманних взаємин старших дошкільників. *Теоретично-методичні проблеми навчання і виховання : збірник наукових праць : педагогічні науки* / редкол : Н. Бібік, М. Вашуленко, Е. Вільчковський. К. : Фенікс, 2000. С. 24-22.
24. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник . Київ: Либідь, 1997. 374 с.
25. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». *Освіта*. 1993. № 44-46. С. 5.

26. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3/4. С. 175-180.
27. Дикань Н.І. Пізнавальний розвиток старших дошкільників. Харків : Вид. група «Основа», 2014. 319 с. (Серія «Впевнений старт»)
28. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.
29. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш та ін. ; за заг. ред. Н.В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
30. Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей шести-семилетнего возраста. Москва: Педагогика, 1988. 286 с.
31. Закон України «Про дошкільну освіту». К. : Дошк. виховання, 2001. 33 с.
32. Закон України «Про освіту». *Освіта*. 1996. 23 с.
33. Закон України «Про охорону дитинства»URL: <http://osvita.ua/legislation/law/3197/>.
34. Запесоцкий А.С. «Дети эпохи перемен: их ценности, выбор». *Социс*. 2006. № 12. С. 26-19.
35. Ильинская Е. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста в дошкольном образовательном учреждении. «Известия Российского Государственного пед. университета имени А.И. Герцена «Аспирантские тетради». № 31. СПб., 2008. С. 59-62.
36. Кавалеров А.А. Ціннісні орієнтації особистості у духовній культурі (соціально-філософський аспект) : Дис... канд. філос. наук: 09.00.09. Одеса, 1996. 192 с.
37. Клепцова Е. Детская нетерпимость. Дошкольное воспитание. 2008. № 7. С. 78-81.
38. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности : учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования. Москва : Академический Проект, 2004. 176 с.

39. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні. Київ: Ред. журн. «Дошкільне виховання». 2003. 244 с.
40. Княжева І.А. Проблема підготовки майбутніх фахівців у галузі дошкільної освіти до роботи в умовах полікультурного середовища. *Наша школа*. К., 2007. № 5. С. 18-22.
Кононко О.Л. Принципи особистісно орієнтованої системи виховання / О.Л. Кононко // Вихователь-методист дошкільного закладу – 2008. – № 1. – С. 817.
41. Кононко О.Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування. *Педагогіка толерантності*. 1998. № 1. С. 5-10.
42. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості : (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищих навч. закладів. К. : Освіта, 1998. 255 с.
43. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Дошкільне виховання*. 2003. № 2. С. 5.
44. Концепція національного виховання. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 48-55.
45. Крицька Л. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 155-160.
46. Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : «Абетка-НОВА», 2002. 104 с.
47. Листик Е.М. Методика изучения способности детей 5-7 – летнего возраста к распознаванию эмоциональных состояний. *Психолог в детском саду*. 2003. – № 4. – С. 3-19.
48. Лозко Г. Українське народознавство. Київ, Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.; 2-ге доп. вид. : К., АртЕК, 2004. 470 с.; 3-тє вид. Харків, 2005. 475 с.
49. Луценко І.О. Дитина і дорослий: вчимося спілкуватись: готуємось до мовленнєвого спілкування з дошкільниками. Київ : Світич, 2008. 203с.

50. Макарова Т.В. Толерантность и правовая культура дошкольников : методические рекомендации / Т.В. Макарова, Г.Ф. Ларионова. Москва : Сфера, 2008. 80 с.
51. Маралов В.Г. Педагогика ненасилия в практике детского сада : методическое пособие. Москва : Сфера, 2009. 128 с.
52. Марчук Т. Українська національна ідея та духовні цінності сучасного студентства. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість*: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 берез. 2003 р. Київ, 2003. Т. 4. С. 183-186.
53. Мижа В. Виховання толерантності . *Директор школи. Україна.* – 2005. – № 1–2. – С. 66-77 ; № 3–5. – С. 68-75 ; № 6–7. – С. 78-89.
54. Міжнародна конвенція ООН про права дитини. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021
55. Мовчун А.І. Абетка моральності: Що в характері твоїм? К. : МКПФ «Злата», 2011. 304с.
56. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. *Освіта України.* 2001. № 29 від 18 липня. С. 4-6.
57. Нестеренко В. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. 170 с.
58. Омельченко Ж. Формування загальнолюдських цінностей як мети виховання в працях видатних мислителів. *Педагогіка і психологія.* 1996. № 3. С. 188-193.
59. Павелків Р.В. Дитяча психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008. 432 с.
60. Поніманська Т.І Дошкільна педагогіка.: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Київ: «Академвидав», 2004. 456 с.
61. Поніманська Т.І. Соціальний розвиток дитини: старший дошкільний вік: навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2013. 112с. (Настільна книжка вихователя).

62. Постовий В.Г. Про концепцію національної ідеї та механізм її впровадження. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 1. С. 19-24.
63. Постовий В.Г. Про концепцію національної ідеї та механізм її впровадження. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 1. С. 19-24.
64. Про виховання дітей та молоді: Закон України: [Проект]. *Освіта України*. 2004. 14 верес. (№ 72). С. 4-6.
65. Рерих Н.К. О вечном. Москва: Республика, 1994. 228 с.
66. Рибцун О. Казка вчить добра і правди. *Дошкільне виховання*. 2005. № 12. С. 16-17.
67. Россолимо Г.И. План исследования детской души: пособие для родителей и педагогов. Москва, 1906. 32 с.
68. Руденко Ю.Д. Основи сучасного українського виховання. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 328 с.
69. Синиця О.В. Толерантність як складова соціальної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. № 7. С. 18-27.
70. Скрипник Н.І Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.
71. Слухар В.Л. Я зростаю допитливим: старший дошкільний вік. Сфера «Люди». Харків : Вид-во «Ранок», 2011. 192с.
72. Слухар В.Л. Я зростаю допитливим: старший дошкільний вік. Сфера «Я сам». Харків : Вид-во «Ранок», 2011. 192 с. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції та індивідуальний пошук. К. : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 43 с.
73. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка . К. : Рад. шк.,, 1978. 263 с.
74. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : в 5-ти томах. К. : Рад. школа, 1997. Т. 4. С. 202-204.
75. Сухорукова Г.В. Виховання людяності – проблема сучасності / Г.В. Сухорукова. *Дошкільне виховання*. 2012. № 8 С. 2-6.

76. Фасолько Т.С. Виховання відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Рівне, 1999. 209 с.
77. Чиренко Н.В. Дитяче об'єднання: формування ціннісних ставлень особистості: [наук.-метод. посіб.] / А.Б. Зайченко, О.В. Кравченко, В.В. Русова, Н.В. Чиренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д.О.), 2009. 131 с.
78. Чиренко Н.В. Ціннісне самоставлення та почуття власної гідності у психолого-педагогічних і філософських дослідженнях. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. Інститут проблем виховання*. К. : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. – Вип. 11. С. 418-425.
79. Чупрій Л. Моральні цінності як основа відродження української нації. *Рідна школа*. Л. Чупрій. 2003. № 10. С. 23-25.
80. Шаграева О.А. Детский практический психолог : программы и методические материалы : учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. Заведений. Москва : Академия, 2001. 256 с.
81. Шулигіна Р.А. Гуманізація навчально-виховного середовища в сучасних умовах розвитку освіти. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Зб. наук. праць* / За заг. ред. акад. АПН України Євтуха М.Б., укл. О.В. Михайличенко. Суми: ВАТ «Сумська обласна друкарня», видавництво «Козацький вал», 2007. Вип. 34. С. 148-151.
82. Шулигіна Р.А. Проблема творчої самореалізації особистості в системі духовних орієнтирів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць*. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2013. Вип. 17, кн. 2. – С. 478-485.
83. Якобсон С.Г. Адекватная самооценка как условие нравственного воспитания дошкольников. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 55-61.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кодекс цінностей сучасного українського виховання (за О. Вишневським)

Основні національні цінності

- Українська ідея.
- Державна незалежність України.
- Самопожертва в боротьбі за свободу нації.
- Патріотизм, готовність до захисту Батьківщини.
- Єдність поколінь на основі віри в національну ідею.
- Почуття національної гідності.
- Історична пам'ять.
- Громадянська національно-патріотична активність.
- Пошана до державних та національних символів.
- Любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій.
- Пошана до Конституції України.
- Підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності.
- Орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства.
- Прагнення побудувати справедливий державний устрій.
- Протидія антиукраїнській ідеології.
- Готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу.
- Сприяння розвитку духовного життя українського народу.

Основні громадянські цінності

- Свобода.
- Прагнення до соціальної гармонії.
- Відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості.
- Культура соціальних і політичних стосунків.
- Пошана до Закону.
- Рівність можливостей.
- Свобода слова.
- Пріоритет ідеї громадянськості над ідеєю влади.
- Рівність громадян перед Законом.
- Самовідповідальність людини.
- Права людини – на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливостей тощо.
- Суверенітет особи.
- Право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі у політичному житті, проведенні зборів, самовираження тощо.
- Готовність до захисту індивідуальних прав і свобод.

- Обов'язки, що впливають з прав і свобод інших народів.
- Пошана до національно-культурних цінностей інших народів.
- Повага до демократичних виборів і демократично обраної влади.
- Толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.
- Пошана до праці як до головного джерела суспільного добробуту.

– ***Цінності сімейного життя***

- Подружня вірність.
- Піклування про дітей.
- Піклування про батьків і старших у сім'ї.
- Пошана до предків, догляд за їхніми могилами.
- Взаємна любов батьків.
- Злагода та довір'я між членами сім'ї.
- Гармонія стосунків поколінь у сім'ї.
- Демократизм стосунків, повага до прав дитини і старших.
- Відповідальність за інших членів сім'ї.
- Здоровий спосіб життя.
- Дотримання народних звичаїв, охорона традицій.
- Гостинність.
- Сімейна відкритість щодо суспільного життя.
- Багатодітність.

– ***Цінності особистого життя***

- Внутрішня свобода, самоповага.
- Воля (самоконтроль, самодисципліна, наполегливість тощо).
- Мудрість, розум, здоровий глузд.
- Мужність, рішучість, впевненість у собі, героїзм.
- Правдомовність, принциповість.
- Поміркованість (в їжі, висловлюванні, в товариській тощо).
- Урівноваженість в особистих і громадських справах.
- Оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість.
- Терпеливість.
- Гармонія душі та зовнішньої поведінки.
- Зовнішньоетична вихованість (звички, манери, акуратність в побуті, відраза до злослів'я тощо).
- Підприємливість, старанність, ініціативність.
- Працьовитість, організованість.
- Цілеспрямованість, витривалість.
- Самостійність (в мисленні, діяльності тощо).
- Творча активність (розвинена уява, спостережливість, тощо).
- Твердість слова, точність.

- Самокритичність, почуття відповідальності.
- Ощадливість (у засобах, дбайливе ставлення до свого і чужого часу).
- Вміння мовчати і слухати інших.
- Культ доброго імені, почуття честі, надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо.
- Шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі.
- Вдалий вибір поля діяльності та повноцінна самореалізація.
- Розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей.
- **Валео-екологічні цінності**
- Увага до власного здоров'я.
- Прихильність до спорту і фізичної праці.
- Гарт організму в процесі сімейного і громадянського виховання.
- Здоровий спосіб життя і протидія згубним звичкам (алкоголізму, наркоманії, палінню тощо).
- Дотримування правил гігієни в приватному, родинному, громадському житті, на виробництві тощо.
- Прихильне ставлення до профілактики захворювань.
- Увага до умов безпеки праці та охорони здоров'я громадян на виробництві.
- Самоусвідомлення і переживання своєї єдності з Природою.
- Любов і дбайливе ставлення до всього живого на Землі.
- Відчуття краси природи як Божого творіння.
- Обмеження власних споживацьких потреб і контроль за своєю практичною поведінкою в довкіллі.
- Дбайливе і економне ставлення до природних ресурсів і національних багатств.
- Збалансованість раціоналістично-наукового (утилітарного) і духовного начал у господарському ставленні до природи.
- Оволодіння знаннями про основні екосистеми Землі.
- Участь у природоохоронній діяльності, прихильність до руху «зелених».
- Охорона краси довкілля, відраза до господарського і побутового нехлюйства.

Додаток Б

ДНЗ №14 «Оксанка»

Дошкільний навчальний заклад № 11 «Оксанка» підпорядкований Управлінню освіти і науки..... Обслуговуючим персоналом згідно штатного розпису ДНЗ повністю забезпечений. В ДНЗ працює 13 груп. Загальна кількість дітей на 01.09.2013 р. 306 чоловік. В дошкільному закладі працює 34 педагоги. Матеріальна база ДНЗ поповнюється за бюджетні кошти та кошти батьків.

Навчально-виховний процес в ДНЗ здійснюється за програмою «Українське дошкілля». Аналіз річного плану роботи дошкільного навчального закладу та стану навчально-виховної роботи свідчить, що намічені завдання виконуються. Освітньо-виховні завдання реалізуються на засадах особистісно орієнтованої моделі педагогічної взаємодії персоналу з дітьми, в якій створення повноцінного розвиваючого середовища і забезпечення відповідної позиції педагога в організації діяльності дітей є провідною умовою успішного її виконання. Планування освітньо-виховної роботи здійснюється за блочно-тематичним принципом, оскільки він базується на інтегрованому підході до життєдіяльності дітей, забезпечує змістовну цілісність, системність, послідовність, ускладнення та повторення програмового змісту.

Враховуючи сучасні вимоги до виховання особистості дитини педагоги вивчають і впроваджують сучасні педагогічні технології, авторські програми, альтернативні методики, перспективний педагогічний досвід з різних напрямків роботи (зокрема, вже 2 роки заклад працює за методикою навчання дітей читанню Л. Шелестової).

Варіативність і різноманітність змісту, методів і засобів освітньо-виховної роботи вимагають від педагогів переорієнтації позицій на забезпечення співвідношення змісту навчання, виховання з динамікою розвитку кожної дитини, на створення ситуацій успіху, щоб кожна дитина була помічена і оцінена.

Виконання програми реалізується в повному обсязі, про що свідчить аналіз спостережень, опитування дітей, співбесіди з вихователями.

Важливою якісною характеристикою роботи закладу є стан здоров'я вихованців. В дошкільному закладі забезпечується достатній рівень охорони здоров'я дітей, моніторинг і корекція стану здоров'я, проведення лікувально-профілактичних заходів. Систематично проводиться медико-педагогічний контроль за станом здоров'я, а також за динамікою фізичного розвитку дітей.

Науково-методична робота в дошкільному закладі базується на діагностично-прогностичній основі з вивчення рівня професійної компетентності педагогів та їх потреб. Диференційована система методичної роботи з досвідченими та молодими педагогами сприяє засвоєнню нових технологій, методик, підвищує ефективність педагогічного впливу, результативність педагогічної роботи. Велика увага приділяється самоосвіті педагогів.

Колектив закладу працює в тісному контакті з батьками вихованців. Опитування батьків свідчить, що більшість з них задоволені організацією роботи в дошкільному закладі, рівнем навченості, розвитку та вихованості дітей. Педагоги надають батькам своєчасну інформацію про зміст і напрямки роботи ДНЗ, про надання додаткових послуг, консультативну психолого-педагогічну допомогу неповним сім'ям та батькам дітей старшого дошкільного віку по підготовці до навчання в школі.

Додаток В

**Списки дітей старшого дошкільного віку
експериментальна група (ЕГ) і контрольна група (КГ)**

**№
з/п**

Прізвище, ім'я

Експериментальна група (ЕГ)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13
- 14
- 15

Контрольна група (КГ)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13
- 14
- 15

Додаток Г

Методика виявлення стану вихованості толерантної поведінки старших дошкільників за критеріями *ціннісно-пізнавального* компоненту

Розуміння власної своєрідності та інших людей, їх емоцій, почуттів, учинків

Завдання 1. «Давайте познайомимось».

Мета: виявлення здатності дітей до самопізнання та позитивного сприйняття себе.

Процедура обстеження складається з двох серій (малювання та бесіда): дітям пропонується на аркуші паперу намалювати свою сім'ю і розповісти про себе. Для полегшення роботи вихователь спочатку малює сам і розповідає про себе. У розповіді акцентується увага на такі аспекти: стать, ім'я, прізвище, вік, позитивні і негативні якості, визначаються здібності, досягнення, чим подобається займатися, кого намалював поряд із собою.

Цей показник оцінювався у бальній системі за трьома позиціями:

1. Позитивне ставлення до себе та усвідомлення власних якостей	2 бали
2. Часткове розуміння себе, своїх якостей і характеристик	1 бал
3. Несформоване позитивне ставлення до себе, відсутнє усвідомлення своїх якостей і характеристик	0 балів

Обізнаність про важливість турботливого та чуйного ставлення до тих, хто цього потребує

Завдання 2. Продовжить розповідь.

Мета: виявити обізнаність дітей про важливість чуйності, турботи та милосердної поведінки людей.

Процедура обстеження: дорослий пропонує дитині закінчити розповіді так, як сам би вчинив.

Сергійко, Дениско та Миколка грали у перегонки на приз. Першим біг Миколка, другий Сергійко, а останнім – Дениско, та раптом Миколка, який був перший перечепився, упав і розплакався. Сергій почав сміятися: «Ну що ти реवेश, навіть подряпини не має», а Денис зупинився і став жаліти Миколку.

Запитання до дітей:

- *«Як думаєш чим закінчилися змагання, хто отримав приз?»*
- *«Як би вчинив ти?»*
- *«Як ти розумієш слова: співчувати, бути милосердним, турботливим?»*
- *«Якими із цих слів можна назвати поведінку Дениса? А Сергія?»*

Відповіді дітей оцінювалися у бальній системі так:

1.	Знає морально-етичні норми гуманної поведінки, кінець розповіді носить характер співчуття; знає як допомогти героям розповіді	2 бали
2.	Обізнаний з морально-етичними нормами гуманної поведінки, але кінець розповіді носить прагматичний чи егоїстичний характер	1 бал
3.	Не може пояснити гуманні поняття та придумати кінець розповіді, проявляє байдужість	0 балів

Рівень знань про етичні норми терпимості, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування

Завдання 3. Бесіда.

Мета: виявити чи сформовані у дітей знання про своєрідність людей, про важливість доброзичливих, справедливих стосунків між ними для мирного співіснування.

Дітям задали такі питання:

1. *«Чим відрізняються люди один від одного?»*
2. *«Які ти знаєш національності? Що ти про них знаєш?»*
3. *«Що означає бути доброзичливим, терпимим?»*
4. *«Для чого людині потрібно дотримуватися ввічливих, доброзичливих та поступливих стосунків з іншими людьми?»*

Оцінювання відповідей дітей:

1.	Відповідає самостійно	2 бали
2.	Відповідає з допомогою дорослого	1 бал
3.	Відповісти на питання не може	0 балів

Додаток Д

Методика виявлення стану вихованості толерантної поведінки старших дошкільників за критеріями *емоційно-оцінного* компоненту

Уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі

Завдання 1. «Оціни свої емоції» (адаптована методика О. Лістік [56, с. 3-19]).

Мета: виявити уміння дитини оцінювати та розрізняти власні емоції і почуття.

Процедура обстеження: Спочатку дітям пропонується розглянути піктограми з різними емоціями (злість, радість, сердитість, страх, жалість, образа, хитрість, настороженість, спокій, мрійливість, сором, здивованість, засмученість, байдужість, печаль) і назвати їх. Потім згадати і назвати інші емоції, які знає дитина, але не зображені на піктограмах. Запропонувати дошкільнику обрати 3 найкращі та 3 найгірші, на його думку, емоції.

Далі дітям дається завдання самостійно оцінити емоції, які зараз відчувають і відібрати відповідні піктограми.

На завершення, опитуваним показують картинки із життєвими ситуаціями і пропонують до кожної із них назвати ті емоції, які дитина відчувала б, якби була на місці героїв. На картинках зображені такі сюжети:

- 1) група дітей не приймає у гру хлопчика;
- 2) дитина руйнує споруду із цеглин, яку будує інша;
- 3) дитина впала і розбила чашку;
- 4) поряд з дитиною у ліжку хвора мама;
- 5) діти святкують день народження.

Здатність до емпатії, емоційного реагування та оцінювання почуттів, вчинків і позицій інших людей.

Завдання 2. «Песик на двох».

Мета: вияв здатності до емпатії, адекватного реагування та оцінювання позиції, вчинків і почуттів інших.

Дітям пропонується розповідь:

Продовження додатку Д

Ваня і Коля доглядали пораненого песика. Коли він одужав, обидва хлопці захотіли взяти песика собі додому. Вони ніяк не могли домовитись, кому він дістанеться. Тоді один перехожий, який чув їхню суперечку, запропонував Вані взяти песика за передні лапки, а Колі – за задні і тягнути до себе: хто перетягне, того і буде песик. Хлопці взяли тваринку за лапки і...

Запитання до дітей:

- «Як на твою думку, що було далі? Хто отримав песика?»
- «Як вчинили хлопці?»

Відповіді дітей оцінювалися у балах:

1.	Емоційно сприйнятливий до чужих учинків і почуттів, активно реагує на ситуацію. Кінець розповіді носить характер співчуття, турботи та емоційного переживання; проявляє бажання допомогти героям розповіді	2 бали
2.	Емоційно сприйнятливий до чужих вчинків і почуттів, але не знає як реагувати на ситуацію.	1 бал
3.	Емоційно байдужий, не знає як реагувати на ситуацію або придумує кінець розповіді жорстокий.	0 балів

Показник рівноправного та поступливого ставлення до навколишніх.

Завдання 3. Моделювання ситуацій [61, с. 54].

Мета: з'ясувати чи сформоване у дітей почуття рівноправного і поступливого ставлення до інших, чи виявляють емоційну реакцію на несправедливість.

Процедура обстеження: Вихователь пропонує згадати казку Г. Андерсена «Бридке качення» і висловити свої міркування. Мешканці пташиного двору з цієї казки ображали каченя за те, що воно було не гарне. Вони називали його бридким і не схожим на інших, ніхто з ним не хотів дружити. А як би вчинив ти?

У відповідях дітей зверталася увага на такі аспекти:

- чи розуміє емоційний стан ображеного героя казки;
- чи здатен до емоційного переживання, до емпатії;
- чи реагує емоційно на несправедливість?

Додаток Е

Методика виявлення стану вихованості толерантної поведінки старших дошкільників за критеріями *діяльнісного* (поведінкового) компоненту

Уміння стримувати негативні емоції, терпляче відстоювати свої позиції (асертивність)

Завдання 1. «Що робитимеш?»

Мета: виявлення сформованості у дитини асертивності.

Дітям були дані ряд запитань:

– «Що ти відчуваєш коли тебе несправедливо наказують?» «Що робитимеш у цій ситуації?»

– «Що ти робиш, коли тебе ображають діти?»

– Мама пообіцяла на вихідних сходити з тобою у цирк, а коли цей день настав, то вияснилось, що мамі потрібно виконати ряд справ (прибратися, випрати білизну і т.п.). «Який у тебе буде настрій?». «Що робитимеш? Чому?»

Інтерпретація результатів:

1.	Відповіді демонструють уміння терпимо і конструктивно відстоювати свою позицію, стримувати негативні емоції	2 бали
2.	Відповіді суперечливі, агресивне відстоювання своїх інтересів	1 бал
3.	Не має зрозумілої і логічної відповіді	0 балів

Здатність діями відгукуватися на неприємності і невдачі інших, проявляти великодушність та безкорисливу турботу

Завдання 2. Моделювання ситуацій [61, с. 54].

Мета: діагностика здатності діями відгукуватися на неприємності та невдачі інших, виявляти готовність прийти на допомогу.

Процедура обстеження: Вихователь пропонує дітям допомогти казковим героям вирішити ситуацію і пояснити своє рішення.

У казці «Попелюшка» мачуха і її доньки не взяли Попелюшку на бал, бо вона була їхньою служницею: мила та прибирала та ще й була у старій брудній сукні. А як вчинив би ти на їх місці?

Продовження додатку Е

Дітям надається можливість обрати один із готових варіантів, які оцінюються таким чином:

1.	Не взяв би на бал, бо їй не було у чому піти	0 балів
2.	Сказав би, що їй не вистачило запрошення	1 бал
3.	Узяв би з собою та допоміг би зібратися на бал	2 бали

Сформованість навичок компромісної та конструктивно взаємодії з навколишніми у різних видах діяльності

Завдання 3. «Казковий садок»

Мета: виявити уміння дітей конструктивно та поступливо взаємодіяти.

Процедура обстеження: У роботі беруть участь 5–6 дітей старшого дошкільного віку. Їм роздаються чисті аркуші паперу та заготовлені елементи для зображення казкового саду (дерева, квіти, сонце, кущі, пташки тощо), але розподілені вони не порівну: у когось всі квіти, у іншого – лише пташки, а у декого – по два однакових елемента тощо. Дітям пропонується викласти казковий сад, де було б весело, сонячно і красиво. Вихователь наголошує, що кращі роботи будуть відібрані на виставку. Педагог дітям може підказати: якщо комусь чого-небудь не вистачає, то можна ділитися і обмінюватися між собою. Наприкінці роботи вихователь пропонує всім разом оцінити роботи і відібрати кращі. У ході обговорення вихователь навмисно критикує гарні роботи, спостерігаючи за реакцією дітей – чи будуть вони виявляти незгоду із несправедливою оцінкою?

Таким чином, виникає ситуація, коли дитина змушена переживати за свою роботу, але у той же час звертатися за допомогою, обмінюватися своїми деталями, навіть якщо вони потрібні їй самій. За роботою дітей спостерігають і фіксують всі вислови, дії, взаємовідносини, конфлікти і т.п.

Інтерпретація результатів здійснюється за бальними оцінками:

1.	Конфліктує, або виявляє байдужість, діє не конструктивно або використовує силу, оцінки дає несправедливі	0 балів
2.	Взаємодіє не конструктивно, проявляє егоїзм, звертається за допомогою до дорослого, неохоче обмінюється елементами, або лише з власною вигодою, на несправедливість не реагує.	1 бал
3.	Дитина виявляє вміння конструктивно і справедливо взаємодіє, доброзичливо реагує на успіхи інших	2 бали

Додаток Ж

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ЗДАТНОСТІ ДО ЕМПАТІЇ

Емпатія (як співчуття і співпереживання) є механізмом сприйняття і розуміння людьми один одного під час спілкування. Емпатія передбачає емоційні, невимушені реакції на поведінку інших людей, співчуття їм, попередження їх стану. Вона сприяє ідентифікації себе з людиною, яка знаходиться у тяжкому стані, подумки поставити себе на її місце.

Даний опитувальник розроблений американськими авторами А. Мехрабіан, Н. Епштейн у 1972 р., а у 1986 р. був адаптований і використаний російськими вченими Ю. Орловим, Ю. Смеляновим.

Інструкція: Прочитайте твердження і відмітьте свою згоду чи не згоду з ним (+; -).

№	Твердження	Згоден	Незгоден
1	Мене засмучує коли я бачу, що людина відчуває себе серед інших самотньо.		
2	Люди перебільшують здатність тварин відчувати і переживати.		
3	Мені неприємно, коли люди не вміють стримувати свої почуття та емоції.		
4	Мене дратує в людях, коли вони себе жаліють і бідкаються.		
5	Коли поруч зі мною хтось нервує, я теж починаю нервувати.		
6	Я вважаю, що плакати від радості нерозумно.		
7	Я сприймаю проблеми друзів близько до серця.		
8	Я не можу спокійно чути як плаче дитина.		
9	Я дуже хвилююсь, коли змушений повідомляти людям неприємні новини.		
10	Мій настрій залежить від поведінки та емоцій оточуючих людей.		
11	Я вважаю іноземців холодними і нечутливими.		
12	Мені хотілося б працювати за професією, яка пов'язана зі спілкуванням.		
13	Я не дуже засмучуюся, коли друзі вчиняють необдуманно.		
14	Мені подобається спостерігати за тим, як люди отримують подарунки.		
15	На мій погляд, самотні люди часто стають недобррозичливими.		
16	Коли бачу людину, яка плаче, то і сам засмучуюся		
17	Деякі пісні викликають у мене радість і щастя		
18	Коли читаю книги, то глибоко переживаю всі події за сюжетом.		
19	Коли бачу, що з кимсь погано поводяться, то мене це злить.		

Продовження додатку Ж

20	Я можу залишатися спокійним, навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.		
21	Коли мій друг починає обговорювати свої проблеми, я намагаюсь перевести розмову на іншу тему.		
22	Я не розумію тих людей, які зітхають і плачуть, коли дивляться кіно.		
23	Чужий сміх на мене не впливає.		
24	Коли я приймаю рішення, то думка інших для мене ролі не грає.		
25	Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чимось засмучені.		
26	Я хвилююсь, коли бачу людей, що легко засмучуються із-за дрібниць.		
27	Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин		
28	Не розумно перейматися з приводу того, що відбувається у кіно чи книзі.		
29	Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпорадних старих людей		
30	Чужі сльози викликають у мене роздратування.		
31	Я дуже переживаю, коли дивлюсь хвилюючий фільм.		
32	Я можу залишатися байдужим до будь-яких хвилювань навколо мене.		
33	Маленькі діти плачуть без причини.		

Інтерпретація результатів.

Відповіді зіставляють із ключем (табл. 2) та підраховують загальну кількість відповідей, що співпадають.

Таблиця 2

Відповідь	Номера тверджень																
	Згоден	1	5	7	8	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29
Незгоден	2	3	4	6	11	13	15	20	21	22	23	24	28	30	32	33	

Отриману загальну кількість балів порівнюють із середніми показниками (табл. 3).

Таблиця 3

Стать	Рівень емпатичних тенденцій			
	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Чоловіки	26 - 33	17 - 25	8 - 16	0 - 7
Жінки	30 - 33	23 - 29	17 - 22	0 - 16

Додаток 3

ТЕСТ НА ВИЯВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У його основу лягли дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених: Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерової (2002 р.). Опитувальник призначений для діагностики етнічної, соціальної толерантності та толерантності як особистісної характеристики [Психодіагностика толерантності личности. Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с. С.47].

Інструкція: оцініть на скільки ви згодні з наведеними твердженнями і відмітьте галочками у відповідній колонці:

1 – абсолютно не згоден; 2 – не згоден; 3 – скоріше не згоден; 4 - скоріше згоден; 5 – згоден; 6 – повністю згоден.

Кожна відповідь на прямі твердження (1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22) оцінюється від 1 до 6 балів. Тобто відповідь „абсолютно не згоден“ – 1 бал, а відповідь „повністю згоден“ – 6 балів). Відповіді на зворотні твердження (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19) оцінюються навпаки: за відповідь „абсолютно не згоден“ – 6 балів, а „повністю згоден“ – 1 бал.

Інтерпретація.

22 – 60 – *низький* рівень толерантності. Свідчить про наявність виражених ін толерантних установок по відношенню до оточуючого світу і людей.

61 – 99 – *середній* рівень. Характерні як толерантні так і інтолерантні риси. В різних соціальних ситуаціях людина веде себе по різному.

100 – 132 – *високий* рівень толерантності. У той же час необхідно відмітити, що результати які наближаються до найвищих балів, можуть свідчити про психологічний інфантилізм, або тенденції до потурання, байдужості, тощо.

Індивідуальний бланк тест-опитувальника для педагогів

№	Твердження	абсолютно не згоден	не згоден	скоріше не згоден	скоріше згоден	згоден	повністю згоден
1	В ЗМІ можуть бути висвітлені будь-які думки.						
2	В змішаних шлюбах виникає більше проблем ніж у тих, де люди однієї національності.						
3	Якщо друг зрадив треба йому помститися						
4	До кавказців будуть відноситися краще, якщо вони змінять свою поведінку.						
5	У суперечці може бути правильною лише одна точка зору						
6	Жебраки самі винні у своїх проблемах.						
7	Правильно вважати, що твій народ кращий за інших						
8	З неохайними людьми спілкуватися неприємно.						
9	Навіть, якщо в мене є своя думка, я готовий вислухати інші точки зору.						
10	Всіх психічнохворих необхідно ізолювати від суспільства.						
11	Я можу прийняти до своєї родини людину будь-якої національності.						
12	Біженцям треба допомагати не більше, ніж всім іншим, адже у місцевих жителів проблем не менше.						
13	Якщо хтось веде себе не ввічливо, я відповідаю тим же самим.						
14	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей.						
15	Для наведення порядку в країні необхідна «сильна рука».						
16	Приїжджі повинні мати такі ж права як і місцеві.						
17	Людина, яка думає не так як я, викликає в мене роздратування.						
18	До деяких націй і народностей важко відноситись добре.						
19	Безлад мене дуже дратує.						
20	Будь-які релігійні течії мають право на існування.						
21	Я можу уявити темношкіру людину своїм близьким другом.						
22	Я хотів би стати більш терпимою людиною у стосунках з іншими						

Додаток К

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ПЕДАГОГІВ (вихователів)

1. Як ви розумієте вислів: толерантна людини?
2. Чи вважаєте ви себе толерантною людиною?
3. Чи готові ви миритися з чужою позицією, яка не співпадає з Вашою?
4. Які особисті якості у людях вам не подобаються?
5. Які з них притаманні Вам?
6. Якими методами користуєтесь для попередження конфлікту між дітьми?
7. Як реагуєте на бешкетування своїх вихованців?
8. Чи берете до уваги думку своїх вихованців?
9. Що вас найбільше дратує у поведінці дітей?
10. Як ви реагуєте на прояви такої поведінки?
11. Чи завжди відстоюєте і доводите свою думку?
12. Чи вмієте стримувати свої емоції та почуття?
13. Чи здатні Ви до емпатії?
14. Які на Вашу думку необхідні умови для виховання толерантності у дітей дошкільного віку?

Додаток Л

МАТЕРІАЛИ ДО СЕМІНАРУ-ПРАКТИКУМУ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ (вправи на закріплення отриманої інформації)

Вправа «Розв'язання педагогічних ситуацій»

Учасникам пропонують розв'язати різні педагогічні ситуації, що виникають у педагогічному колективі:

- між керівництвом та підлеглими у закладі;
- між педагогами і батьками вихованців;
- між педагогами і вихованцями;
- між самими дітьми.

По завершенню аналізуються варіанти і визначаються, які з них мають характер толерантних стосунків.

Вправа «Згода, незгода, оцінка»

Учасники об'єднуються в три групи. Кожній групі дається картка з варіантом завдання:

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте згоду.

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте незгоду.

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте оцінку дій або вчинків іншої людини.

Після цього кожна група демонструє результати своєї роботи.

Учасникам семінару роздають пам'ятку з можливими толерантними висловлюваннями згоди і незгоди.

Висловити згоду тобі допоможуть фрази:

1. Це не викликає заперечень(сумніву)...
2. Я готовий з цим погодитись...
3. Мені близькі ці думки...
4. Я поділяю (підтримую) точку зору (думку) ...
5. Я теж хотів це (про це) сказати...
6. Моя точка зору (позиція) цілком збігається...
7. Ніхто і не заперечує...

Ти не скривдиш іншого, якщо вираження своєї незгоди почнеш зі слів:

1. Мені так не здається...
2. Я думаю по-іншому (навпаки)...
3. Я дотримуюсь іншої думки...
4. У мене інша (протилежна) точка зору...
5. Я дозволю собі не погодитися з вами...
6. На жаль, не можу погодитися з вами...
7. Мені хотілося б висловити свою незгоду...

Тренінгове заняття: «Вчимося розуміти та поважати інших»

Мета: поглибити знання про поняття «толерантність», формувати толерантне ставлення до оточуючих, показати значення толерантної поведінки під час взаємодії з іншими, формувати навички безоцінного спілкування.

Вправа «Побачення»

Ведучий об'єднує учасників у чотири групи, роздає кожній групі конверти з набором окремих речень, які потрібно розташувати послідовно, керуючись логікою, щоб вийшло змістовне оповідання. Потім представник кожної групи презентує результат.

- Картки з реченнями:

- Його серце тьохнуло.
- Було вже пізно.
- Десь загавкав пес.
- Місяць – немов великий апельсин.
- Потяг рушив.
- Чи має щось сенс у цьому житті ?
- Він узяв її за руку.
- Почулося скреготання заліза.
- Він поглянув на неї.
- Пролунав постріл.
- Він зрозумів, що тільки вона могла зробити його щасливим.
- Її очі були заплачені.
- Ця зустріч остання.
- Легкий вітерець доносив схвильований шепіт.

Зазвичай звучить питання: «А як же правильно звучить оповідання?».

Люди звикли діяти стереотипно, оглядаючись на кимсь придумані канони. Тут немає правильної або неправильної відповіді. У кожного вийшло своє оповідання, і кожний може пояснити логіку його побудови. Ми вчимося приймати і поважати думку інших, адже вони мають право на існування.

Асоціативний ряд до слова «толерантність»

На фліп-чарті по вертикалі записується слово. Застосовуючи метод мозкового штурму, учасники називають характеристики людини, що асоціюються з поняттям толерантності і починаються з букви вертикального рядка.

Т-----	Н-----
О-----	Т-----
Л-----	Н-----
Е-----	І-----
Р-----	С-----
А-----	Т-----

Вправа « ПОВІТРЯНІ КУЛІ»

Ведучий демонструє учасникам три надутих повітряних кулі.

Одна надута дуже сильно, друга – слабко, а третя куля – в міру.

Питання для обговорення:

1. Як ви думаєте, чим ці три кульки відрізняються одна від одної?(за ступенем наповненості повітрям)
2. Що загрожує кулі, яка надута надмірно? (вона може луснути)
3. Що загрожує кулі, що надута дуже слабко? (вона занадто м'яка і не може зберегти форму кулі навіть за незначного натискання на неї.)
4. Яка куля довше «проживе»? (У міру надута.)
5. Чи траплялося вам бачити людину, про яку можна було сказати, що вона от-от лопне від злості чи інших емоцій?

Коментар ведучого. Дуже часто джерелом проблем є надмірно роздуті побоювання і турботи. «Що буде, якщо я втрачу друга?», «А що, коли я погано справлюся з дорученою мені справою?». До чого призводить така зосередженість на поганих думках? У людини псується настрій. Той, хто занадто багато переживає, втрачає свою енергію і тому не може знайти в собі сили для вирішення цілком посильних проблем. Той, хто занадто «кипить» від злості, не може знайти в собі сили для позитивного, неагресивного виходу із ситуації.

ТЕСТ «Риси толерантної особистості»

Кожен учасник одержує бланк.

<i>Риси толерантної особистості</i>	<i>А</i>	<i>Б</i>
Добре співпрацює на правах партнерства		
Приймає інших такими, якими вони є		
Не засуджує інших		
Має почуття гумору		
Виявляє поблажливість до людей		
Довіряє людям		
Виявляє терпіння		
Уміє володіти собою		
Визнає розбіжності в поглядах		
Уміє слухати		
Має здатність до співпереживання		
Відмовляється від домінування		
Поважає права інших		
Визнає рівність інших		

ІНСТРУКЦІЯ.

Спочатку в стовпчик «А» поставте «+» проти тих трьох якостей, що на вашу думку, у вас найбільш виражені; «0» - проти тих трьох якостей, які у вас найменш виражені.

Потім у стовпчик «Б» поставте «+» навпроти тих трьох якостей, що найбільш характерні для толерантної людини на ваш погляд.

По закінченню підраховується загальна групову кількість позначених плюсом якостей у колонку «Б» за кожним параметром і записується в бланк, що демонструється на екрані. Три якості, які набрали більшу кількість балів, і є ядром толерантної особистості на погляд групи.

Порівняйте уявлення про толерантну особистість кожного з вас («+» у колонці Б) із загально груповим уявленням.

Порівняйте уявлення про себе («+» у колонці А) з портретом толерантної особистості, створеним групою.

Додаток М

ПРАВИЛА БЕЗУМОВНОГО ПРИЙНЯТТЯ

- Правило 1. Поважайте дитину і показуйте їй це.
- Правило 2. Усвідомлюйте право дитини забути, помилитися, інакше дивитись на речі або по своєму пояснити власну поведінку.
- Правило 3. Уважно слухайте її і намагайтеся зрозуміти.
- Правило 4. Не намагайтеся підкорити дитину собі насильницькими методами чи тиском.
- Правило 5. Виражайте незадоволення окремими діями дитини, а не нею в цілому.
- Правило 6. Говоріть з дитиною так, як би ви хотіли, щоб говорили з Вами, уникайте повчального тону.
- Правило 7. Будьте справедливими, і якщо необхідно, то умійте признавати свої помилки і вибачатися за неправильні вчинки.
- Правило 8. Любіть і приймайте дитину такою, яка вона є.

ПРАВИЛА „АКТИВНОГО СЛУХАННЯ”

1. Обов'язково повертайтеся обличчям до дитини, коли хочете її послухати.
2. Важливо, щоб ваші очі находились на рівні з дитячими.
3. Ваша поза – самий важливий сигнал для дитини про те, чи хочете ви її слухати.
4. Не потрібно задавати запитань дитині, яка засмучена (запитальна інтонація не передає співчуття).
5. В бесіді важливо робити паузи, щоб дитина встигала розібратися із своїми почуттями.

ПРАВИЛА ЕФЕКТИВНОГО СЛУХАННЯ

1. Демонструй співрозмовникові інтерес і готовність вислухати — погляд (жести, міміка) і поведінка повинні говорити про зацікавленість; слухай для того, щоб зрозуміти, а не заперечити.
2. Полегшуй ситуацію співрозмовникові — допомагай йому відчути себе вільно.
3. Стань на місце співрозмовника — спробуй подивитися на ситуацію з його точки зору.
4. Не говори одночасно з ним — не можна слухати, коли говориш.
5. Став питання — це підбадьорює співрозмовника, але не домілуй над ним — це може змусити його замкнутися.
6. Не будь категоричним у суперечці чи критиці, не виявляй себе як усезнайка — це блокує і дратує людей.
7. Будь терплячим — спілкуйся не поспішаючи, постарайся не переривати співрозмовника, не відходь під час розмови.
8. Не давай вихід емоціям — надмір почуттів може породжувати неправильні тлумачення.

СИТУАЦІЇ ЗА ВИБОРОМ („Я-ПОВІДОМЛЕННЯ” ЧИ „ТИ-ПОВІДОМЛЕННЯ”)

Виберіть одну із запропонованих відповідей, що більше всього відповідає „Я-повідомленню”:

Ситуація 1.

В котре ви гукаєте Маринку йти чергувати. Дівчинка вигукнула „Зараз”, але продовжує гратися. Ваші слова:

- Скільки ж тебе можна чекати?
- Я починаю сердитися, коли потрібно повторювати декілька раз.
- Я починаю сердитися, коли ти не слухаєшся.

Ситуація 2.

У Вас важлива розмова з колегою. Дмитрик постійно її перебиває.

Ваші слова:

- Мені важко розмовляти, коли мені заважають.
- Не заважай розмовляти із старшими.
- Ти не міг би зайнятись чимось, поки я розмовляю?

Додаток Н

ТЕСТ ДЛЯ БАТЬКІВ

Батькам пропонується з перелічених характеристик виділити 3 найважливіших, які вони хотіли б виховати у своїх дітей. Кожній характеристиці присвоєні бали, які батькам не показують. Чим вищі бали має характеристика, тим більше вона відповідає толерантній особистості.

№ п/п	Характеристика	Бали
1.	Уміння вести себе у суспільстві, гарні манери	40
2.	Уміння спілкуватися з людьми	35
3.	Уміння досягати своєї мети	23
4.	Незалежність	16
5.	сумлінність у роботі	30
6.	Почуття відповідальності	34
7.	Розвинена уява	2
8.	Прагнення до знань	22
9.	Прагнення до успіху	14
10.	Терпимість і повага до оточуючих	37
11.	Бережливість	7
12.	Віра у бога	7
13.	Послушність	5
14.	Вірність і надійність	11
15.	Уміння відстоювати себе	32

Таким чином, можна оцінити на скільки цінують батьки толерантні характеристики у людині і чи хочуть свою дитину бачити такою.

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ БАТЬКІВ

1. Як ви розумієте вислів: толерантна людина?
2. Чи вважаєте ви себе толерантною людиною?
3. Чи готові ви миритися з чужою позицією, яка не співпадає з Вашою?
4. Чи враховуєте думку своєї дитини?
5. Що вас найбільше дратує у поведінці дітей? Виберіть із перерахованого: хвалькуватість, впертість, нечесність, жадібність, неслухняність, неухважність, жорстокість, нетерпимість, байдужість.
6. Як реагуєте на бешкетування своєї дитини? Виберіть щось одне: прохаю заспокоїтись; вимагаю припинити; погрожую покарати; чимось заохочую припинити; намагаюсь розібратися, чому дитина так себе веде.
7. Які на Вашу думку необхідні умови для виховання толерантності у дітей дошкільного віку?
8. Який у вас стиль взаємостосунків з дитиною (демократичний, авторитарний чи ліберальний)?

Додаток П

ТЕМИ, ЩО РЕКОМЕНДУЮТЬСЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ З БАТЬКАМИ ВИХОВАНЦІВ

- сприятливі сімейні передумови для розвитку толерантності в дітей.
- межі толерантності у стосунках батьки – дитина.
- прийняття та не сприймання у стосунках батьки – дитина.
- методи винагороди та покарання у вихованні.
- важливість уміння керувати своїми емоціями у стосунках з дітьми.
- конфлікти у стосунках батьки – дитина: причини і методи розв’язання.

Додаток Р

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДО ДІЛОВИХ ІГОР (для батьків вихованців)

Назвіть позитивні якості вашої дитини (мінімум 15 якостей).

Що ваша дитина робить найкраще? (5 тверджень).

Чим ваша дитина відрізняється від інших? (5 тверджень)

Що у поведінці Вашої дитини Вам не подобається?

Чи знає дитина Ваша вимоги до її поведінки? Перечисліть їх?

Яким Ви уявляєте майбутнє Вашої дитини?

Виразіть своє незадоволення (а потім задоволення) від вчинків своєї дитини через „Я-повідомлення”.

Сформулюйте свої побажання дитині, щодо її поведінки у дошкільному закладі, дома, в гостях (по 5 тверджень).

Проаналізуйте свої вимоги та критику до дитини і найдіть ті, від яких можна відмовитись.

Додаток С

ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ БАТЬКІВ У РАМКАХ РОБОТИ „ШКОЛИ МОЛОДИХ БАТЬКІВ”

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ „ПОЧУТТЯ” (для батьків)

Батькам потрібно визначити свої можливі почуття і дії в даних ситуаціях:

1. Дитина балувалася за столом і не дивлячись на попередження, розлила чай.
2. Ви заходите до кімнати (9-поверх), а ваша дитина сидить на підвіконні відкритого вікна.
3. Ви просите доньку прибрати іграшки розкидані по кімнаті, бо мають прийти гості, а дівчинка не звертає увагу на ваше прохання.
4. Ви чекаєте гостей. Ваша дитина відрізала і з'їла шматок святкового торта.

СИТУАЦІЇ З ВИБОРОМ «Я-ПОВІДОМЛЕННЯ» ЧИ «ТИ-ПОВІДОМЛЕННЯ»

Проводиться обговорення проблемної ситуації, обраної з літератури, ЗМІ чи життєвого досвіду. Педагог може запропонувати ситуацію, схожу до такої:

«Наталія свариться зі своєю матір'ю, яка змушує її прибирати у своїй кімнаті. Мати вважає, що це її обов'язок, але дівчинка не хоче це робити, незважаючи на те, що це її кімната».

- Прокоментуйте ситуацію з погляду кожного персонажа.
- Подумайте, які мотиви породили ситуацію.
- З огляду на перспективу формування особистості дитини, що краще – з терпимістю ставитись до подібного чи ні? У яких ситуаціях?

Формулюється загальний висновок.

Педагог пропонує підняти руку тим батькам, які вирішили не принижувати гідність своїх дітей, нав'язуючи їм ті чи інші ярлики.

МЕТОДИ ЗАОХОЧЕННЯ ТА ПОКАРАННЯ (РЕКОМЕНДАЦІЇ)

- Якщо методи заохочення є різноманітними та несподіваними, вони більш ефективні. Але винагорода не має сприйматися як подарунок до дня народження. Для того щоб винагорода реалізувала свою функцію (закріплення позитивної поведінки), стимуляція (винагорода і покарання) повинна бути адекватна дії дитини, при цьому не повинна мати матеріальної цінності.
- Стимуляція повинна бути значима для дитини. У протилежному випадку вона втрачає зміст і не виконує функції боротьби з небажаною поведінкою.
- Ситуація повинна відповідати рівню чутливості дітей (для сприйнятливої дитини досить погляду, для іншої ж потрібно щось більше).
- Стимуляція позитивної поведінки призводить до швидкого формування потрібних навичок на відміну від застосування покарання.
- Обіцянки мають виконуватися. Неприпустимо обіцяти неможливе.
- Фізичне покарання і підвищення голосу підтверджує нездатність знайти доцільне рішення.
- Покарання заслуговує тільки повторна поведінка (після 2–3 раз).
- Стимуляція (винагорода і покарання) повинна впливати безпосередньо після провини. Вона буде мати виховний ефект лише в тому випадку, якщо в дитини сформується негативне ставлення до вчинку і її не будуть переслідувати почуття провини чи неповноцінності.
- Покарання не повинне містити елементів приниження і порівняння з іншими.
- Варто уникати покарання до та після сну, їжі, важливих справ.

Додаток Т

ЗРАЗКИ ЗАНЯТЬ ПО ОЗНАЙОМЛЕННЮ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З НАЦІОНАЛЬНИМИ ЦІННОСТЯМИ

ТЕМА: **Обереги та народні символи** [28, 131]

МЕТА: спонукати дітей виявляти цікавість до звичаїв свого народу; ознайомлювати дітей із національними та народними символами та оберегами українців; формувати національну свідомість; розвивати мовлення, мислення; виховувати моральні чесноти, зокрема гостинність, щедрість, доброзичливість.

МАТЕРІАЛ: вишиті рушники, гілочки верби та калини, по два аркуші паперу на кожну дитину А5, кольорові олівці.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Вихователь. Святою для кожної людини є земля, де вона зробила перший крок, вимовила перше слово, почула мамину пісню-колисанку, пішла стежиною до дитячого садка. Як же вона називається?

Діти. Батьківщина.

Вихователь. Що таке Батьківщина? (Відповіді дітей)

Вихователь читає віри.

Що таке Україна?

Під віконцем калина,

Тиха казка бабусі,

Ніжна пісня матусі,

Дужі руки у тата,

Під тополями хата,

Під вербою криниця,

В чистім полі пшениця.

Серед лугу лелека

І діброва далека,

І веселка над лісом,

І стрімкий обеліск.

- Крім державних, Україна має ще й народні, поетичні символи. У давнину кожне слов'янське плем'я, родина і навіть окрема людина мали свої обереги. Ними слугували трави і квіти, дерева, кущі, птахи і сили природи, різні предмети. Які народні символи вам відомі?

Діти. Чорнобривці, писанка, калина, верба.

Вихователь. Мамина пісня, батькова хата, дідусева казка, бабусина вишиванка, рушник, калина біля вікна, барвінок, верба, чорнобривці – все це наші символи. Рідна хата! Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, завжди буде символом добра і надії. Пригадайте приказки і прислів'я про хату.

Діти. Чим хата багата, тим і рада. Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха. Де хата не метена, там дівка не плетена.

Вихователь. Хліб, сіль, рушник – горстинності ознака, теж культові і обрядові знаки. Рушники несуть красу із глибинивіків. Недарма в народі говорять: «Тримай хаточку, як у віночку, а рушник на кілочку». І ще: «Хата без рушників, як родина без дітей».

І сучасні і традиційну оселю в Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають ще й досі. Для прикрацання інтер'єру оселі, для домашнього затишку, прсто так, для душі. Узори на рушниках – то давні забуті символи: ромб із крапкою посередині – засіяна нива; вазон чи квітка – світове дерево од неба до землі; людська фігурка, немов з дитячого малюнка, - знак берегині, богині хатнього вогнища.

Легенда про рушник

Було це дуже давно. Коли зродилися кришталеві сльозинки-намистинки, що рососою в народі зуться. Коли пташки до сонечка літали і тією рососою його щоранку вмивали. Жила тоді в одному селі мати, і мала вона трьох синів-красенів. Що вже працювати були та до всього здібні – про те не лише мати знала. І люди їх поважали. Одне лишень хлопці не вміли – вишивати, як їхня ненька. Сядуть, було, біля неї, коли з усім упораються, тай кажуть: «Ви, матусенько, шийте-вишивайте та пісню співайте, а ми подивимося, як народжуються у ваших руках квіти та птахи».

Горнула ся мати до синів і такі мудрі слова говорила: «Долю я вам кожному вигаптую, і пам'ять про себе в рушниках залишу, тож бережіть їх». Багато вишила мати за своє життя рушників, і всі між синами розділила. А даруючи, навчала: «Сини мої, мої голуби! Пам'ятайте повік прохання своєї неньки. Куди б не їхали, не йшли, а рушник у дорогу беріть. Хліб у нього загортайте та людей пригощайте. Хліб на рушнику життя величає, здоров'я береже».

Продовження додатку Т

Та життя людини, як і днина швидко минає. Померла старенька мати. Осиротіли сини. Поховали неньку, а на могилі рушник білий прослали, щоб вітер порох на неї не трусив. Правду люди кажуть, а чині – така чутка про те диво й донині ходить. Переповідають, що на тому рушникові квіти через три дні розцвіли. Хто вишив їх, ніхто не знає. Лише вітер про те розповідає і просить вишити на згадку рушник, як і той...

Червона смуга означала: нехай подорожньому завжди світить сонечко, і люди нехай зігріють мандрівця, якщо він попроситься на ніч, і нагодують його. Зелена барва провіщала зустріч із добрими людьми. Корчнева смуга означала дорогу щасливу, з чистим небом і ясним сонцем. Тому поряд з нею вишивали синю смужку, а біля синьої – жовту. Жовта смужечка була символом здоров'я і талану.

Образотворча робота

Вихователь пропонує дітям прикрасити рушник, використовуючи червоний, коричневий, зелений, синій і жовтий кольори.

Вихователь. А де висять рушники в хаті?

Діти. Над вікном, над дверима, на покуті.

Вихователь. Від чого оберігають нас рушники?

Діти. Це обереги від усього злого, що може зайти в дім.

Вихователь. Із чим можна порівняти рушник?

Діти. Його можна порівняти із піснею, яка вишита на тканині.

Вихователь. Без рушника, як без пісні, не обходиться жоден українець.

Чистий український наш рушник!
На щастя, він ще з побуту не зник.
Є звичай: рушником сватів в'язати,
Дорогу молодятм вистеляти.

Вихователь. Прекрасні візерунки рушників! Рушник пройшов крізь віки. І хотілося б, щоб цей символ завжди був у нашій оселі, був ознакою великої любові і незрадливості. Хай стелиться вам доля рушниками!

Фізкультхвилинка: народна гра «Подоляночка»

Вихователь. Майже у всіх народів є улюблені рослини-символи. У канаців, наприклад, клен, у росіян – берізка, а в нас – верба, тополя, калина. Пригадайте прислів'я, в якому йдеться про калину.

Діти. Без верби, тополі і калини нема України.

Вихователь. Що символізує ккалина?

Діти. Калина – це символ дівочої вроди.

Вихователь. Так, а ще калина – це пам'ять. Пам'ять про матір, найдорожчу людину у світі, про тих, хто не повернувся до рідного дому. За традицією, на могилах загиблих садили калину. А ще калина – це символ неньки-України, своєї домівки.

Калину і до столу подавали,	Її влітали у вінок дівчата,
Весільні короваї прикрашали.	Садили куц калини коло хати:
Як символ долі і краси,	Очистить і повітря навесні,
І чистої дівочої коси.	І знадобиться у зимові дні.

- Які лікувальні властивості має калина?

Діти. Чай з калиною п'ють від застуди.

Вихователь.

Недарма в народі кажуть:
Не ламай калину коло хати,
Бо вона заплаче, наче мати,
І впадуть на трави на шовкові
Серця сльози коліскові.

- Ранньої весни, коли ще лежить у лісі сніг, розпускаються квіти верби. Українці вірили, що дерево, яке одним із перших викидає бруньки, тобто прокидається до життя, передає людині силу та здоров'я, оберігає її та захищає.

Верба завжди добре впливала на організм людини. Останню неділю перед Великоднем люди освячують у церкві вербові гілки, легенько били ними одне одного. Пригадайте, які слова вони промовляли при цьому.

Продовження додатку Т

Діти.

Не я б'ю – верба б'є,
Не будь сонливий,
До роботи лінивий,

Будь здоров, як вода,
Рости, як верба!

Вихователь. Крім тих оберегів, які ми назвали, в українського народу є й інші – житло, барвінок, лелеки.

І жито також символ України.
Це обрядова, культова рослина.
Це знак добробуту і злагоди в сім'ї
І довгого життя на цій землі.
Барвінок – теж рослина обрядова,
Це символ пам'яті, і вірності, здоров'я,

Краси і вічності, безсмертя, довгих літ,
Любові знак – юарвінка синій цвіт.
Лелека – символ щастя і родини,
Любові до своєї Батьківщини,
Добробуту, продовження життя.
Надії символ, віри в майбуття!

- «Як вродить жито – то будемо жити» - говорить народне прислів'я. Хліб з людиною від народження і до її смерті. З хлібом завжди йшли на родини, хрестини, новосілля, сватання.

Хліб – символ життя. З давніх-давен він у великій пошані у нашого народу. Споконвіку хліб називають святим. Він завжди лежав на столі. Яке щастя, яке добро, що він є на світі. Спочатку в землі, потім в борошні, й нарешті на столі. Якби в нас було хліба стільки, що ми могли б нагодувати весь світ, ми все одно сказали б : бережіть кожну скибочку хліба, кожний колосок, кожну зернину, бережіть не тому, що ми скупі, а тому, що це наш хліб.

Та головним оберегом українського народу була Берегиня – жінка-мати. Її слово, тепле і ласкаве, лікувало і повертало сили після хвороб, захищало від злих сил і давало наснагу. Берегиня підтримувала домашнє вогнище, вона стоїть коло витоків нового життя, плає і зміцнює його.

*Діти читають віри про матір**1-а дитина*

«Мама» - найдорожче слово в світі.
Де б не був ти, що б ти не робив,
Та вона твій шлях завжди освітить
Ніжним серцем відданим тобі

2-а дитина

В дні сумні, і дні на щастя щедри
Мама буде у житті твоїм.
Тож живи, як мама, щиро й чесно.
І як мама лиш добро твори.

Вихователь. Отже, ми впевнено можемо сказати, що в українців є багато оберегів, які лікують, прикрашають, оберігають від зла, але найвагомішою є берегиня сімейного вогнища, захисниця домашнього затишку – мама. Я дуже хочу, діти, щоб ви пам'ятали: без жінки-матері не було б нас.

- Назвіть рослини – народні символи України.
- Які ще народні символи ви знаєте?
- Що таке оберег?

Образотворча робота.

Вихователь пропонує дітям намалювати свій оберег, свій символ любові та життя.

Вихователь. Бережіть, шануйте, любіть обереги, вивчайте традиції свого народу. Адже ми – українці, тож пишаємося цим.

ТЕМА: Нашому роду нема переводу [28, 140]

МЕТА: збагачувати знання дітей про родину, особливості мікроклімату в сім'ї, викликати в дітей бажання підтримувати з членами своєї родини дружні доброзичливі стосунки, дотримуватись основних норм культури поведінки, спонукати виявляти інтерес до близьких людей, способу їх життя та взаємин з ними; розвивати комунікативне мовлення, зосередженість, виховувати тепле ставлення до своєї родини, любов і повагу до батьків.

МАТЕРІАЛ: потішка «Моя сім'я», молитва, аркуші паперу А5 чисті та із силуетним зображенням родинного дерева, колорові олівці.

ХІД ЗАНЯТТЯ*Вихователь читає віри.*

Зацвітає калина, зеленіє ліщина,
Степом котиться диво – луна.

Це моя Україна, це моя Батьківщина,
Що, як мама і тато, одна!

Продовження додатку Т

- Як ви думаєте, чи кожна людина має Батьківщину? (Відповіді дітей)
- Чому в кожній людині лише одна мама, лише один тато? (Відповіді дітей)
- Пригадайте та розіграйте потішку «Моя сім'я».

Ось цей пальчик – мій дідусь,	Ось цей пальчик – мамця,
Ось цей пальчик – бабуся,	А цей пальчик – буду я,
Ось цей пальчик – мій татусь,	Ось і вся моя ... (сім'я)

Вихователь. Чому саме пальчики виступають членами сім'ї?

Діти. У сім'ї тримаються разом, сім'я міцна, як кулачок: якщо комусь боляче, то болячій усій сім'ї.

Вихователь. У кожного з вас є сім'я. У когось вона маленька, у когось – велика. Як ви розумієте поняття «маленька сім'я»? А яку сім'ю вважають великою?

(Якщо діти не знайдуть відповіді на ці питання, вихователь пояснює, що родини бувають різними за кількістю дітей та дорослих) Сім'я – це сім «Я». Чому так говорять? (Відповіді дітей). Сім'я – це родичі, що мешкають разом. Вони рідні люди, які ніби різні й одночасно схожі одне на одного.

Образотворча робота

Вихователь пропонує намалювати стільки квітів, скільки членів у сім'ї.

Вихователь. А тепер спробуйте розповісти про свою сім'ю.

Запитання:

- З кого складається ваша сім'я?	- Який тато?
- Хто є берегинею сімейного вогнища?	- Чи є у вас бабуся, дідусь?
- Яка ваша мама?	- Як ви їм допомагаєте?
- За що ви її любите?	

Трьох-чотверо дітей складають розповідь про свою сім'ю.

Фізкультхвилинка

Скільки вас живе в івартирі?
Тато, мама, брат і я.
(повороти голови в торони.)
Раз, два, три, чотири –
Ось і вся моя сім'я!
(піднімання почергово рук)

Є у мамі доньки,
Доньки-помічниці.
Устають раненько.
Підметуть чистенько.
(діти «підмітають»)
Ми – чоловіки – тато й я!
(повороти тулуба в сторони)
І робота в нас своя:

Помагаєм мамі ми,
Посуд миємо самі.
(«миють» посуд)
Ось, ось, ми які,
Ми усі – помічники!
(діти сідають на свої місця)

Вихователь. Діти, кожен з вас – це одна маленька людина, але в сім'ї вас називають по-різному. Спробуйте сказати, хто ви для кого.

Лексичне завдання «Хто я?» (аналогічно до вправи «Продовж речення»)

Вихователь. Для мамі я дочка, а для бабусі – ... (онука). Для тата ти син, а для тітки?

Діти. Для тітки я племінник.

Вихователь. А для сестри?

Діти. Для сестри я брат. (Розглядають варіанти як для дівчат, так і для хлопців)

Вихователь. Є такий вислів: «Українському роду нема переводу». А що таке рід? Давайте назвемо слова, які схожі на слово рід.

Діти. Родичі, рідня, родина, рідні. (Якщо діти не відповіли на це питання, вихователь пояснює значення слова «рід»)

Вихователь. Рід – це всі рідні люди, родичі. Тобто старші і молодші члени сім'ї. Кожен з вас має свою родину, своє родинне деревце. (Вихователь демонструє родовідне дерево) Подивімося на це родовідне деревце. Це символ людського роду.

Діти допомагають з'ясувати значення елементів родовідного дерева

Діти. Корінь – це наші прадідусі і прабабусі; стовбур – дідусі й бабусі; гілки – мама й тато; листочки – діточки.

Творче завдання

Вихователь пропонує дітям прикрасити своє родинне дерево, намалювати свій рід.

Вихователь. Родинне деревце повинен знати і шанувати кожен з нас. Берегти свій рід,

Продовження додатку Т

родовід, пам'ять про нього – одне з основних завдань людини. Тож правильно говориться у прислів'ях: «Хоч і поколіна в воду, аби до свого роду».

Щоб нашому роду не було переводу,
Він має жити багато літ:

Зроду в рід кладе життя мости,
Без коріння саду не цвісти.

Діти пояснюють, явони розуміють зміст прислів'я та вірша.

- Треба берегти коріння роду. Бо як дерево гине без коріння, як ріка гине без маленьких річок, так і наш рід гине без коріння, без пам'яті.

Вихователь. Щоб наш рід не переводився, тобто щоб у сім'ї народжувалися нові діти, колись і тепер люди зверталися до Бога з молитвою, просячи для всіх членів сім'ї здоров'я, щастя і благополуччя.

Діти разом з вихователем повторюють молитву

О Боже мій дорогенький,
До тебе я ручки зношу:
Для мами, для тата здоров'ячка прошу.

Для діда, для баби, для всієї родини.
Послухай, мій Боже, малої дитини.

ТЕМА: Дещо з української минуштини [4, 162]

МЕТА: дати дітям елементарні знання про героїчне минуле рідного народу; виховувати патріотичні почуття, шанобливе ставлення до українського козацтва.

МАТЕРІАЛ: малюнки із зображенням українських козаків, репродукція картини невідомого художника «Козак-бандурист»; деталь чоловічого українського костюма – шапка-бирка; папір, кольорові олівці.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Вихователь. Діти, перед вами малюнки, на яких зображені наші пращури, тобто ті українці, які жили в нашому краї давно-давно, багато років тому. Погляньте на них уважно. Що свідчить про те, що на картинах зображені саме українці, а не представники якогось іншого народу.

Діти. Українське вбрання – штани-шаровари, сорочки-вишиванки.

Вихователь. Так, це українські козаки. Слово «козак» означає вільна людина. Справді у козаків не було ані скарбів, ані великих будинків-хоромів. Кожен козак мав лише зброю та вірного друга – коня. Але в козаків була воля, свобода, якої вони прагнули для всього українського народу. Колись козаки були вірними захисниками нашої Батьківщини. Нападники хотіли знищити український народ, поневолити його, захопити наші міста і села, родючі землі. Але козаки не дозволили загарбникам зробити цього. Вони створили своє козацьке військо і почали свою боротьбу з ворогом.

Усі запам'ятали, що означає слово «козак»? Чим займалися українські козаки, що вони робили? Чому наша Вітчизна потребувала оборони і захисту? *Відповіді дітей.*

Вихователь. Подавіться уважно на зображення козаків. Як можна довести, що вони воїни?

Діти. У них є зброя, шаблі, списи.

Вихователь. Погляньте, які в козаків обличчя – вольові, сповнені мужності, відваги. Як видумаєте, якими рисами вдачі були наділені українські козаки, якими людьми вони були.

Діти. Козаки були сміливими, відважними, любили свій рідний край, свій народ.

Вихователь. Вірно, а ще козаки були справжні відчайдухи. Ніщо не могло їх злякати. Український козак щомиті був готовий віддати своє життя за свободу та щастя рідної неньки-України. У боях із ворогами за те, щоб ми зараз жили у вільному та щасливому краї загинуло дуже багато козаків. І саме за свою сміливість та відчайдушність, мужність та рішучість здобули собі українські козаки навіки славу героїв. Про їх героїзм, силу та відвагу і дотепер ходять легенди. А хто з вас може сказати, як називають вас – маленьких українців, нащадків козаків.

Діти. Козачата, бо ми всі - діти славного козацького роду.

Вихователь. Вірно. Як ви вважаєте, чи треба пишатися тим, що ми належимо до українського козацького роду? Чому?

Діти. Так, тому що наш рід – мужній, сміливий, героїчний, він любить свою Батьківщину.

Продовження додатку Т

Робота з твором живопису

Діти розглядають репродукцію картини «Козак-бандурист» та за допомогою вихователя обговорюють її.

Запитання та завдання до обговорення твору:

- Кого ви бачите на картині?
- Як ви думаєте, художник намалював козака в бою чи під час відпочинку? Чому ви так вважаєте?
- Чим займається козак на картині, що він робить?
- Який вираз обличчя у козака – веселий чи сумний? За ким на вашу думку, може сумувати козак під час перепочинку?
- Кого ще ми бачимо на картині? Який козацький кінь? Які речі героя-козака зобразив поруч із ним художник? тощо.

Творча гра-роздум «Мандрівка в минуле»

Вихователь пропонує дітям уявити, що їм випала дивовижна нагода потрапити в далекі минулі часи, «у картину», і поговорити з героєм-козаком.

Варіанти відповідей:

- Я запитав би у козака, як його звати, як звати його коня.
- Я б попросив козака, щоб він навчив мене їздити верхи, користуватися зброєю, козацькою шаблею і бути таким відважним, як він.
- Я б подякувала козакові за його сміливість, тамужність і низько вклонилась би йому за те, що він захищає наш рідний край.
- Я брозповіла козакові про те, яка зараз Україна, вільна та щаслива, як діти козацького роду в ній зростають.
- Я б розповів козакові про те, що у наш час пам'ятають і шанують його подвиг.

Образотворча робота «Козацька шапка-бирка»

Вихователь показує дітям деталь українського національного чоловічого вбрання – козацьку шапку і розповідає

Вихователь. Ось така шапка ставала козакам у великій пригоді. Взимку вона захищала голову від морозу та від сніговію, а влітку – від спеки та дощу, адже козаки не носили із собою парасольок: скачучи на коні, їм було б це вкрай незручно. Таку шапку називали шапкою-биркою. Її шили з кучерявої овечої шкіри (сірої, білої або чорної), а зверху шапку бірку вінчала верхівка із цупкої тканини червоного кольору. Коли козак вирушав у бій, гостроконечна верхівка шапки-бирки розвіталася на вітрі, немов іскри летіли.

Вихователь пропонує дітям намалювати олівцями козацьку шапку (нижню частину шапки діти зафарбовують круговими рухами за прикладом вихователя)

Додаток У

Гра-моделювання „Барвисте намисто“

Мета: знайомити і закріплювати знання дітей про різні моральні якості.

Хід гри. На кожному занятті, коли діти знайомляться із новою моральною якістю, вони нанижують на стрічку кольоровий кружечок (на ньому схематично зображене обличчя, яке передає відповідне почуття і розфарбоване тим кольором, яким визначають самі діти). Із часом діти збирають „кольорову гірлянду із моральними якостями”, серед яких є характерні і для толерантної особистості. Діти визначають ті, які їм найбільше подобаються, які хотіли б мати самі, пояснюють чому і навпаки, які не хотіли б мати. Таким чином, діти засвоюють характеристику моральних якостей людини.

Заняття-гра „Будь доброзичливим”

Мета: ознайомлення поняттям „доброзичлива людина”, розвиток уміння проявляти ці якості.

Хід вправи. Педагог розповідає про те як важливо бути доброзичливим. Запитує дітей, чи знають вони, що означає це поняття. Чи можна його побачити, доторкнутися? А як можна його відчутти? Вихователь пояснює, що доброзичливість – це не просто приємне, добре і ввічливе слово, це бажання зичити людям щось хороше, це добра участь і щира допомога тому, хто цього потребує, це те, що зігріває того, кому важко і сумно. Далі дорослий роздає дітям паперові різнокольорові квіти і пропонує їх подарувати один одному, уявляючи, що таким чином вони зичать іншому щось приємне і добре. Вихователь наголошує, що робити це потрібно ніжно, легко і радісно.

Дидактична гра “Правильно – неправильно”

Мета: розвивати вміння класифікувати дії за певними моральними якостями, міркувати, пояснювати та обґрунтовувати свою думку, опираючись на знання про моральні норми поведінки.

Процедура виконання. Дітей ділять на декілька підгруп. Вихователь зачитує твердження. Діти, після обговорення в групі, піднімають зелений прапорець (згодні з висловлюванням) або червоний (не згодні з висловлюванням). Та група, що найшвидше правильно підняла фішку, мала змогу аргументувати відповідь і отримати додаткові бали.

Приклади тверджень:

- маленьке кошеня замерзло на дворі, тому його потрібно взяти до дому, зігріти і нагодувати;
- коли образили товариша, то потрібно за нього помститися;
- на змаганнях товариш спіткнувся і впав. Потрібно скористатися цим, обігнати його і перемогти;
- щоб дружба була міцною, потрібно бути справедливим і доброзичливим.

Додаток Ф**РЕКОМЕНДОВАНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ЧИТАННЯ І ОБГОВОРЕННЯ
З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

(список подається у довільному порядку)

1. В. Катаєв „Квітка побажань“
2. В. Сухомлинський „Сьома дочка”
3. В. Осєєв „Сини”
4. В. Осєєв „Просто бабуся”
5. В. Осєєв „Три товариші”
6. В. Сухомлинський „Сива волосинка”
7. В. Сухомлинський „Іменинний обід”
8. В. Сухомлинський „Бабусин борщ”
9. В. Сухомлинський „Тихо, бабуся відпочиває”
10. В. Сухомлинський „Горбатенька”
11. В. Сухомлинський „Щоб ти став кращий ”
12. В. Сухомлинський „Як Сергійко навчився жаліти”
13. В. Паронов „Тихенький”
14. В. Паронов „Він не хотів”
15. В. Паронов „Хто мудріший”
16. В. Паронов „Лисичка”
17. О. Буцень „Ожеледь”
18. В. Іванов „Найкраща ласка”
19. В. Нестайко „Ябеда”
20. Ю. Єрмолаєв „Два тістечка”
21. О. Благінін „Посидимо в тиші”
22. Н. Носов „Пригоди Незнайки”
23. Г. Андерсен „Бридке каченя”
24. Ш. Перо „Попелюшка”

Додаток X

ЗАНЯТТЯ З ДІТЬМИ ЗА ТЕМОЮ „МИЛОСЕРДЯ ТА СПІВЧУТТЯ”

Мета: продовжувати формувати в дітей морально-етичні уявлення та адекватні форми поведінки; учити правильно висловлювати почуття та емоції, оцінювати себе та інших; розширювати знання дітей про такі моральні категорії, як милосердя, співчуття; корегувати емоційну сферу дітей; розвивати почуття жалю, відповідальності; виховувати чутливість до стану інших людей, дбайливість, співчуття, милосердя.

Матеріал: лялька „Добрик”, повітряна кулька, плакат „Права дитини”.

Хід заняття

Добрик приніс книгу, вихователь пропонує послухати оповідання.

„Як Сергійко навчився жаліти” В. О. Сухомлинський

Сергійко гуляв собі біля ставка. І побачив дівчинку, що сиділа на березі. Підходить до неї, а вона й каже:

- Не заважай мені слухати, як хлюпочуть хвилі.

Сергійко здивувався. А потім узяв та й кинув у ставок камінець.

Дівчинка й питає:

- Що ти кинув у воду?

Сергійко ще більше здивувався.

- Хіба ти не бачила? Я кинув камінець.

Дівчинка й каже:

- Я нічого не бачила, бо я сліпа.

Сергійко довго дивився на дівчинку. Він не міг уявити: як це воно, коли людина не бачить?

Настала ніч. Сергійко ліг спати. Серед ночі прокинувся. Його розбудив шум за вікном. Шумів вітер, у шибки стукав дощ, а в хаті було темно. Сергійкові стало страшно. Йому пригадалася сліпа дівчинка. Тепер він уже не дивувався – його серце стиснув жаль.

Як же вона бідна живе в темряві? Сергійкові хотілося, щоб швидше настав день. Він піде до сліпої дівчинки і пожаліє її.

Бесіда за змістом оповідання:

Чому Сергійко пожалів дівчинку?

Що підштовхнуло його до співчуття?

Як Сергійко зрозумів, як це, коли людина не бачить?

Чи вмiсте ви співчувати, коли у когось неприємності?

Вправа „Чарівна кулька”

Діти передають „чарівну” кульку одне одному і розповідають, кому з героїв оповідання вони співчують.

Добрик. Я співчуваю дітям-інвалідам, які не можуть бачити, сліпим. Спробуйте закрити очі. Чи приємно вам не бачити сонечка, друзів, мами? Що ви відчуваєте? (*Відповіді дітей.*)

Вихователь. А ще слід співчувати німим діткам, які не можуть розмовляти, не чують. Спробуйте затулити вуха. Хіба це добре – не чути голосів пташок, мами, казочки, пісеньку? Як ви вважаєте?

Добрик. Але ще є діти, які не можуть рухатися, танцювати, грати у футбол, бо у них хворі ноги. Як ви думаєте, діти, як жи-веться таким людям?

Вправа „Квітка милосердя”

Кожна дитина отримує пелюстку, заплющує очі і розповідає, що можна зробити корисного для дітей-інвалідів, та викладає пелюстку.

Вихователь. Діти, а хто бачив таких діток, людей? Чи можна сміятися з них? Показувати пальцями? (*Відповіді дітей.*) Вони такі самі люди, як і ми. Так само люблять сміятися, гратися, дружити. У них є такі самі права, як і в нас: вчитися, лікуватися, мати

Продовження додатку Х

сім'ю, але вони потребують особливої турботи, бо хворі. Відшукайте на плакаті знак, який означає „Особлива турбота – дітям-інвалідам”.

Творче завдання „Допоможемо”

Діти придумують, що можна зробити в певних ситуаціях:

- згоріла квартира майже зі всім майном;
- у друга загубилося кошеня;
- пташка випала з гнізда;
- друг загубив гроші, які йому дала мама, щоб купити хліб.

Вправа „Сердечка співчуття”

Добрик дарує дітям по два сердечка: одне – дитині, за те, що вона добра, милосердна, а друге – просить подарувати тому, кому дитина найбільше співчуває. У деякого з дітей Добрик питає, кому саме подарує дитина „сердечко співчуття”.

ІНФОРМАЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЗАНЯТЬ З ВИХОВАТЕЛЯМИ ТА БАТЬКАМИ

Українська мова – це «інструмент, за допомогою якого формується нова, високо-інтелектуальна, всебічно розвинена людина, вільний мислячий громадянин своєї незалежної України».

Безперечно, рідна мова якнайкраще відбиває історичні й природні умови його існування, духовність, моральний досвід тощо. До того ж моральний аспект вивчення рідної мови передбачає формування і становлення особистості як члена суспільства. Навчаючи рідної мови, вихователь виконує важливе суспільне замовлення – виховує духовно багату особистість, забезпечує комунікативну компетенцію учня, що і є результатом мовної освіти. Для цього вихователю необхідно довести вивчення мови до усвідомлення життєвої необхідності володіння нею. У такому разі мотивом слугуватиме той аргумент, що рідне слово через відображені в ньому поняття й образи показує світові все життя народу. У рідному слові живе минуле, теперішнє і майбутнє нашого народу. Тому й сьогодні актуально звучать слова К. Ушинського: «Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, але в'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова».

У зв'язку із зазначеним, заслуговують на увагу нові підходи до навчання рідної мови, які, на відміну від традиційних, зумовлені змінами в суспільному і духовному житті народу та концепцією національного дошкільного закладу в Україні. Йдеться про основні аспекти вивчення рідної мови, до яких належать: українознавчий (народознавчий), культурологічний, народно-педагогічний.

Зважаючи на те, що в основі мовлення українського народу лежать такі загальнолюдські норми та морально-етичні цінності, як доброзичливість, любов, лагідність, привітність, шаноба, із ритуального мовлення ми виокремили тільки ті словесні формули, які сприяли б формуванню життєвого мовного мінімуму старшого дошкільника. До них належать: вітання, прощання, побажання, вибачення, прощення, подяка.

Наведемо для прикладу використання деяких зразків словесних форм у поєднанні з мотивованим поясненням педагога:

– У житті українців особливого значення надається вітанням. За звичаєм, скільки разів ти привітаєшся з людьми, стільки разів Господь дасть тобі здоров'я. (Будьте здорові з тим, що сьогодні. Здорові будьте та людям милі. Доброго здоров'я та мир вашому дому! Зі святом будьте здорові!)– Доброзичливість українського народу по-особливому передається у побажаннях. (Дай, Боже, з роси, з води! Нехай Бог тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови материними, і батьковими молитвами! Хай тобі Бог дає вік щасливий та довгий!) [б, с. 225].

Згідно з народною мораллю, не годилося довго тримати гнів на ближнього, тому «вороги» намагалися помиритися з приводу Великодня (Вибачайте на сім слові. Простіть за слово, що сказав! Не прийміть у гнів!). Прощати один одному годилося такими словами: «Хай Бог простить, я прощаю»; «Що було, то минуло!».

Щодо такого особливо цінного, на думку педагогів, народно- педагогічного засобу як прислів'я і приказки, то варто зазначити, що програмою виховання дітей для дошкільників, створеними відповідно до вимог Базового компоненту дошкільної освіти, передбачено практичне ознайомлення дошкільників із прислів'ями та приказками на заняттях з художньої літератури.